

SOCIAL
FORSKNINGS
INSTITUTTET

06:08

Steen Bengtsson
Linda Kilskou Kristensen

SÆRFORSORGENS UDLÆGNING

ET LITTERATURSTUDIE

06:08

SÆRFORSORGENS UDLÆGNING

ET LITTERATURSTUDIE

Steen Bengtsson
Linda Kilskou Kristensen

KØBENHAVN 2006
SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTET

SÆRFORSORGENS UDLÆGNING – ET LITTERATURSTUDIE

Afdelingsleder: Ole Gregersen

Afdelingen for socialpolitik og velfærdsydelse

ISSN: 1396-1810

ISBN: 87-7487-810-7

Layout: Hedda Bank

Oplag: 600

Tryk: BookPartnerMedia A/S

© 2006 Socialforskningsinstituttet

Socialforskningsinstituttet

Herluf Trolles Gade 11

1052 København K

Tlf. 33 48 08 00

sfi@sfi.dk

www.sfi.dk

Socialforskningsinstituttets publikationer kan frit citeres med tydelig angivelse af kilden. Skrifter, der omtaler, anmelder, henviser til eller gengiver Socialforskningsinstituttets publikationer, bedes sendt til instituttet.

INDHOLD

	FORORD	5
	RESUMÉ	7
1	INDLEDNING	11
2	BAGGRUNDEN FOR UDLÆGNINGEN	17
	Særforsorgens historie	18
	Administrativ reform	21
	Integration i praksis	22
	Interesseforeningernes rolle	22
3	LOVGIVNING	25
4	OPLYSNING OG DEBAT OM UDLÆGNINGEN	29

5	ANALYSER OG EVALUERINGER	33
6	FRA SÆRFORSORG TIL SEKTORANSVAR	39
7	NORMALISERING OG INTEGRATION	43
8	PÆDAGOGISKE VINKLER	49
	Wolfensberger og pædagogerne	51
	BILAG	53
	Den anvendte metode i dette litteraturstudie	53
	LITTERATUR	59
	SFI-UDGIVELSER SIDEN 2005	91

FORORD

Særforsorgens udlægning står som en milepæl i dansk handicappolitik. Men mens de tilsvarende reformer i Norge og Sverige har givet stof til omfattende samfundsvidenskabelige analyser, har vi ikke fået gennemført noget tilsvarende arbejde her i landet.

Det er baggrunden for, at Socialministeriet har ønsket denne litteraturoversigt. Det er håbet, at litteraturoversigten vil inspirere til, at flere får øje på særforsorgens udlægning og på den sammenhæng, som denne reform indgår i, og i det hele taget på den store betydning, som handicappolitik har haft for dansk socialpolitik i størstedelen af 1900-tallet.

Projektet er tilrettelagt og gennemført af seniorforsker Steen Bengtsson, som står for udformningen af rapporten. Linda Kilskou Kristensen, som er ved at færdiggøre sine studier i etnologi, har stået for indsamlingen af litteratur og har desuden været med til at skrive dele af rapporten.

Tak til lektor Jesper Holst fra Danmarks Pædagogiske Universitet, der har været ekstern referee og givet kritik og kommentarer, som har været nyttige ved færdiggørelsen af rapporten.

Undersøgelsen er finansieret af Socialministeriet.

København, marts 2006

Jørgen Søndergaard

RESUMÉ

Denne litteraturoversigt er samlet for at stimulere interessen for særfor­ sorgens udlægning og lette vejen for forskere og studerende, der har mod på at tage dette emne eller dele deraf op til nærmere behandling.

Kapitel 1 giver et billede af, hvad særfor­ sorgens udlægning var, og hvilken betydning den har haft. Særfor­ sorgens udlægning er blevet noget af et ikon for dansk handicappolitik. I sig selv var udlægningen blot en administrativ reform, der flyttede ansvaret for nogle handicapgrupper fra staten til amterne og kommunerne. Betydningen heraf ville have været meget begrænset, hvis ikke udlægningen havde været led i en mere om­ fattende reform, hvor sigtet var, at der skulle ske en udflytning til mindre institutioner og en væsentlig forbedring af standarden. Kapitlet påpeger, at handicapområdet har haft en helt central betydning for udvikling af det socialpolitiske felt i øvrigt, og at denne betydning helt er overset i den litteratur, der beskæftiger sig med socialpolitik i almindelighed.

Kapitel 2 omtaler som baggrund for den følgende fremstilling den litteratur, der beskriver udviklingen på handicapområdet generelt. I Dan­ mark har vi ikke som i Norge og Sverige nogen videnskabelige fremstil­ linger og analyser af særfor­ sorgens udlægning. Det har måske at gøre med, at de tilsvarende norske og svenske reformer specifikt angik psykisk ud­ viklingshæmmede, og at en del af forskningen har specialiseret sig i netop dette område. Men det hænger givetvis også sammen med, at forskningen

på handicapområdet i det hele taget har et betydelig mindre omfang i Danmark. Særforsorgens historie er dog belyst gennem en række værker.

Dernæst indeholder oversigten i kapitel 3 oplysninger om lovgivningen og de betænkninger, rapporter og udredninger, som forskellige myndigheder har produceret, og som har relation til særforsorgens udlægning. Det drejer sig om Forsørgsloven af 1933, Åndssvagebogen af 1959 og Socialreformkommissionens arbejde, som resulterede i betænkningerne fra 1969 og 1972, hvor udlægningen af særforsorgen første gang blev skitseret. Selve betænkningen om særforsorgens udlægning og den lovgivning, der følger heraf, er hovedpunktet her. Endvidere nævnes den senere lovgivning, der opbløder og afskaffer institutionsbegrebet.

Kapitel 4 beskriver den oplysning og debat, som fandt sted i årene omkring selve udlægningen i 1980. Der var en livlig debat i de mange tidsskrifter, der blev udgivet af faggrupper og organisationer med tilknytning til handicapområdet. De embedsmænd, der havde været med til at udforme betænkning og lov, talte for reformen, mens faggrupperne med tilknytning til særforsorgen i de fleste tilfælde var meget skeptiske og frygtede, at der ville gå ekspertise tabt ved en udlægning. Politikere i amter og kommuner understregede, at de ikke ville kunne lægge navn til særforsorgen, som den var, og at der var behov for en kvalitetsforbedring.

Kapitel 5 omhandler de mere eller mindre videnskabelige analyser og evalueringer af særforsorgens udlægning. Der findes kun en enkelt samtidig politologisk analyse og en samtidig undersøgelse om organisationsforandring, som imidlertid ikke har noget videre med særforsorgens udlægning at gøre. Kort tid efter udlægningen foretog SFI en evaluering af ydelser før og efter, hvor konklusionerne dog blev forstyrret af nogle spareforanstaltninger, der var foretaget i den samme periode. Senere findes, bl.a. 5, 10 og 20 år efter, forskellige mere uformelle vurderinger i artikler og temanumre. Vurderingen af reformen er i de fleste tilfælde positiv, men handicaporganisationernes vurdering er meget forbeholden.

Rapporten beskriver derpå, hvordan den administrative reform knytter sig til holdningerne og idealerne bag den politik, der føres i forhold til de forskellige handicapgrupper.

Kapitel 6 omhandler litteraturen om handicappolitik og den udvikling fra særforsorg til sektoransvar, som kan spores gennem hele den sidste halvdel af 1900-tallet. Selve begrebet sektoransvar dukker først op efter udlægningen, men den tidligere forsorgschef Niels Erik Bank-Mikkelsen benyttede tidligere udtrykket "administrativ normalisering" i præcis den samme betydning, og begrebet spillede en stor rolle i forarbejderne til

udlægningen. Udlægningen betød imidlertid sammen med etableringen af Det Centrale Handicapråd, at der blev sat skub i udviklingen af sektoransvar. Den specialiserede viden om handicap blev udviklet i nye tværgående strukturer i form af en række videnscentre, som nu med kommunalreformen vil blive samlet i den enhed, der betegnes Viso.

Kapitel 7 omhandler den del af litteraturen, som tager begreber og ideologier som normalisering og integration op. Bank-Mikkelsen forstod normalisering som muligheden for at leve et liv med de samme kvaliteter som andre. Da dette oprindeligt politiske begreb skulle omsættes til pædagogik, rejste det flere spørgsmål. Skulle man gøre mennesker med udviklingshæmning mere "normale", også selv om dette ville betyde en stor belastning for dem? En stor del af den senere litteratur handler om, hvor meget man skal gøre for at lære udviklingshæmmede mere, og i hvor høj grad man skal acceptere dem, som de er.

Den pædagogiske litteratur om udviklingshæmmede er meget tydelig. Vi kommer slet ikke i nærheden af at dække denne, men dele af den pædagogiske litteratur hænger sammen med den nævnte begrebsdiskussion, idet den giver en reaktion på den pædagogiske praksis, der fulgte udlægningen, hvor normaliserings- og integrationsidealerne skulle omsættes i praksis. Disse pædagogiske vinkler tager vi op i kapitel 8.

Den disposition, som afspejles i ovennævnte kapitalemner, har givet et redskab til at afgøre mere præcist, om en bog eller artikel tilhører emnet eller ej, og om den skal betragtes som så perifer, at den skal udelukkes. Vi slutter med et bilag om den metode, der er benyttet ved sammenstillingen af oversigten.

Opsummerende er denne litteraturoversigt samlet for at stimulere forskeres og studerendes interesse for særforsorgens udlægning og den udvikling, som denne reform har medført. Manglen på samfundsvidenskabelige analyser af reformen i Danmark er formentlig en del af grunden til, at kun få er opmærksomme på den centrale betydning, som handicapområdet har haft for udviklingen af dansk socialpolitik i det hele taget.

INDLEDNING

“Udlægningen af særforsorgen i 1980 er nok den mest markante begivenhed i det 20. århundredes handicappolitik i Danmark”, skrev socialdirektør Anders Møller Jensen (2000) 20 år senere i *Handicaphistorisk Tidsskrift*. De fleste, der kender til feltet, deler nok denne mening, selv om to tidligere formænd for De Samvirkende Invalideorganisationer i samme nummer af nævnte tidsskrift ikke udtrykker nær så stor begejstring. Den ene af disse tidligere formænd må “konstatere, at målet med udlægningen ikke er nået” (Jensen, 2000), mens den anden tidligere formand kan svinge sig op til at sige, at “udviklingen trods alt har bevæget sig i den rigtige retning” (Møller, 2000).

Udlægningen af særforsorgen var i sig selv blot en administrativ reform, der flyttede ansvaret for særforsorgen fra staten til amtskommunerne. Den var imidlertid led i en reformproces, der også betød, at kravene til standarden for handicapboliger blev øget, at store centralinstitutioner skulle erstattes af mange mindre boenheder, og at forholdene for handicappede i det hele taget skulle blive så normale som muligt. Udlægningen gav i sig selv en organisationsændring, der betød, at der blev set med nye øjne på området, hvad der givetvis har sat skub i reformprocessen.

Da de store institutioner for psykisk udviklingshæmmede blev oprettet i 1800-tallet, betød de sikkert et fremskridt for denne gruppe. Men der er ingen tvivl om, at isolationen på store institutioner under staten fik den virkning, at tiden her kom til at stå stille. Det, der fra starten

havde været et fremskridt, blev med årene en fortidslevning. De beskæftigede faggrupper vænnede sig til, at man på institutioner ofte med over 1.000 beboere bød mennesker vilkår, som efterhånden ikke blev accepteret andre steder.

Særforsorgen omfattede to større grupper, som blev betegnet sindssyge og åndssvage, samt en række mindre handicapgrupper. Forsorgen for sindssyge blev administreret af et særligt direktorat, og den blev allerede i 1976 lagt ind under amternes sygehusvæsen. Da dette område ikke hørte til særforsorgen i 1980, indgår det altså ikke i historien om særforsorgens udlægning. Tabel 1.1 giver tal fra statistiske årbøger om personer, som var anbragt af særforsorgen i årene 1935-79. Gruppen af sindssyge er ikke taget med i tabellen, og det er derfor muligt at sammenligne tallene for årene.

Tabel 1.1

Antal personer under særforsorg, 1935-1979.

	1935	1955	1966	1979
Personer anbragt af særforsorgen ¹	9.215	20.035	29.065	28.892
– heraf på anstalt	6.426	10.621	11.512	10.527
– heraf i kontrolleret pleje	2.789	9.414	7.780	674
– heraf eksterne klienter	0	0	9.773	17.691
Åndssvage	7.498	16.179	21.583	20.584
– heraf på anstalt	4.881	8.282	8.925	9.385
– heraf i kontrolleret pleje	2.617	7.874	7.489	622
– heraf eksterne klienter	0	23	5.169	10.577
Antal åndssvageanstalter ²	-	18	191	322
Epileptikere på anstalt	590	508	593	451
Vanføre på anstalt	1.242	1.084	1.280	174
Talelidende på anstalt	136	75	87	29
Blinde på anstalt	269	283	278	201
Døvstumme/døve på anstalt	310	389	349	287

1) Her er knap 10.000 sindssyge, som egentlig indgår i tallene for de første år, ikke medregnet.

2) Heraf i 1955 12 centralinstitutioner. I 1966 står der egentlig 35, specificeret som 12 centralinstitutioner og 23 lokalinstitutioner, og det oplyses, at der desuden findes 26 interne og 130 eksterne, dvs. i alt 191 institutioner som her anført. I 1979 oplyses, at de 322 er inklusive 67 interne og 171 eksterne institutioner samt 20 centerinstitutioner. I 1935 blev antal institutioner ikke oplyst. Tallene for de øvrige tre år skulle være sammenlignelige i den her angivne form.

Kilde: Tabellens tal er fra de statistiske årbøger i 1936, 1957, 1968 og 1980.

Det fremgår af tabellen, at antallet af åndssvage på anstalt stiger gennem hele perioden, om end denne stigning er langsom gennem de sidste 25 år af særforsorgens tid. Det samlede antal klienter stiger, fordi der kommer flere eksterne til. I kraft af den højere kvalitet af tilbudene henvender flere forældre sig. Der sker en afvikling af institutioner for vanføre og taleli-

dende fra midt i 1960'erne, men for de øvrige mindre handicapgrupper ser man ingen nævneværdig nedgang i brugen af institutioner før 1980.

Derimod sker der noget med antallet af institutioner for åndssvage. De 12 centralinstitutioner¹ suppleres fra 1960'erne med lokalinstitutioner, centerskoler, centerværksteder og eksterne institutioner. Det er et udtryk for den normaliseringspolitik, som åndssvageforsorgen forsøgte at gennemføre i denne periode. De mindre institutioner blev nu udlagt på mere befolkede steder, og beboerne fik meget bedre forhold og kom ud blandt andre mennesker. De mindre og mere "venlige" enheder tiltrækker flere brugere.

Som det er blevet påvist af blandt andet Erving Goffman (2001), påvirkes mennesker i betydelig grad af opholdet på en total institution. Særforsorgens klienter kom fra de store institutioner, der var lukkede verdener med egen produktion af mange fornødenheder, egne normer og regler og meget begrænset privatliv og privatsfære for den enkelte beboer. Så da klienterne blev flyttet ud i mindre boenheder, hvor de blev behandlet mere normalt, begyndte de også at se anderledes ud og opføre sig anderledes. Det betød igen, at synet på dem forandredes både blandt de personalegrupper, der havde med dem at gøre, og blandt befolkningen i almindelighed.

Særforsorgens udlægning betød mindre institutioner. Antallet af voksne med handicap på institution er imidlertid stadig lige højt. Tallene i tabel 1.2, der er fra Danmarks Statistikbank, er dog ikke fuldt sammenlignelige med dem fra tabel 1.1. De viser en forskydning, som hænger sammen med, at nogle handicapgrupper nu lever længere, end de gjorde tidligere, og at grupper af ældre med handicap nu får et særligt tilbud. Selvom der stadig er godt 10.000 voksne med handicap på institution, kan man således godt argumentere for, at der er tale om en nedgang set i forhold til 1980.

Det store antal handicappede på døgninstitutioner er dog også et udtryk for, at amterne har fulgt en meget forskellig politik med hensyn til afvikling af institutioner.

1. Herunder de største som Ebberødgård og den Kellerske anstalt i Brejning med ca. 1.500 beboere og de seks mindre institutioner, deriblandt en med 100 samfunds farlige åndssvage mænd på Livø og en for 50 seksuelt vanskelige åndssvage kvinder på Sprogø (Kirke bæk, 1997a, 2004).

Tabel 1.2

Forskellige grupper på institutioner, 1987-2003.

	1987	1991	1995	1999	2003
Børn og unge på døgninstitutioner ¹	5.045	4.122	3.942	4.215	4.438
Voksne med handicap på døgninstitutioner	7.075	6.322	6.357	10.412	10.908
Personer på særlige plejehjem	833	2.084	3.462		
Handicappede i privat pleje og bofællesskab	901	8.763	5.084	*	*

1) Omfatter ikke blot børn og unge med handicap. Men selv hvis vi havde denne gruppe for sig, ville tallet alligevel ikke være sammenligneligt med tallene fra tabel 1.1. Nogle af de børn og unge, man i dag vil betragte som handicappede, indgik ikke i den statslige særforsorg. Statistisk Årbog for 1980 oplyser, at der i 1979 var 4.993 børn og unge på døgninstitutioner, deraf 991 på skolehjem, 406 på behandlingshjem og 360 på ungdomshjem. Angående anbragte børn se også Bryderup (2005), som påpeger, at tallet har været ret konstant gennem de sidste 100 år.

*) Ikke oplyst for disse år.

Kilde: Tallene er fra Danmarks Statistikbank, www.statistikbanken.dk

Udlægningen af særforsorgen betød endvidere, at de tidligere råd for enkelte handicapområder blev erstattet af Det Centrale Handicapråd. Dette råd har repræsentation med lige mange fra handicaporganisationerne og fra det offentlige samt en formand. Fra det offentlige deltager nogle ministerier og de kommunale organisationer. Desuden er der kontaktfolk fra flere ministerier, således at rådets kontaktnet dækker alle relevante sagsområder. Det Centrale Handicapråd havde i de første 11 år den tidligere forsorgschef Niels Erik Bank-Mikkelsen som sekretær og satte sig fra starten for at fremme indsatsen på handicapområdet samt gennemføre sektoransvar, det vil sige, at hver sektor i samfundet selv skal have ansvaret for at give de handicappede mulighed for at deltage.

Princippet om sektoransvar var formuleret i Socialreformkommissionens betænkninger og lå i det hele taget til grund for særforsorgens udlægning. En side af det var, at udviklingshæmmede med reformen fik skolepligt via Folkeskoleloven. Hidtil havde undervisningen kun været en del af det sociale tilbud og var foregået inden for forsorgen.

Dermed fik udlægningen af særforsorgen en afgørende betydning for den institutionelle struktur på det handicappolitiske område. Det Centrale Handicapråd og dets sekretariat, Center for Ligebehandling af Handicappede, der kom til i 1993, har uden tvivl spillet en afgørende rolle for udviklingen af dansk handicappolitik, derunder for satsningen på dette felt, som fandt sted i den sidste del af 1990'erne. De styringsformer, som blev taget i brug på dette område fra 1980, svarer til det, som samfunds-

videnskaben senere har betegnet “governance” eller “netværksstyring” (Bengtsson, 2005). Denne styringsform har senere bredt sig til mange flere områder.

En af bekymringerne ved udlægningen af særforsorgen var, hvad der så skulle ske med den ekspertise på handicapområderne, der var opbygget på en række af de tidligere institutioner. De såkaldte lands- og landsdelsdækkende institutioner blev opretholdt under amterne og suppleret med amtslige rådgivninger på forskellige handicapområder, men fra 1990’erne blev de også suppleret med landsdækkende videnscentre på en lang række felter. Denne struktur fik indflydelse på den videre udvikling over et meget bredere felt, idet den nye videnscenterstruktur, som kaldes Viso, og som blandt andet skal rumme de hidtidige videnscentre på handicapområderne, kan siges at være inspireret af handicapområdet.

Også i sin udvikling frem til særforsorgens udlægning spiller handicapområdet en rolle for det sociale område i almindelighed, som slet ikke er erkendt i litteraturen om socialpolitik. Særforsorgens udlægning er et led i Socialreformen. Socialreformkommissionen, som arbejdede på sine to betænkninger i årene 1965-72, havde De Samvirkende Invalideorganisationers formand, H.C. Seierup, som sin formand og socialforskeren Bent Rold Andersen, som i de samme år ledede arbejdet med det store forskningsprojekt om Fysisk Handicappede i Danmark, som sin pennefører. Udlægningen kan ses som eksempel på det, der dengang kaldtes administrativ normalisering, et princip, der gennemsyrede hele Socialreformkommissionens arbejde.

I fremstillinger af socialpolitik og socialpolitisk historie spiller særforsorgens udlægning og handicapområdet en meget beskedent rolle. Viggo Jonassen (2003) nævner i sin yderst detaljerede gennemgang af dansk socialpolitik ordet særforsorg tre gange uden dog at komme nærmere ind på, hvad denne bestod i. Peter Bundesen (2000) nævner i sin gennemgang af Socialreformen slet ikke særforsorgens udlægning. I *Den danske velfærdsstats historie* (Ploug et al., 2004), der ellers repræsenterer meget forskellige tilgange til velfærdsstaten og socialpolitikens historie, kommer ingen af bidragsyderne ind på udviklingen på handicapområdet, og særforsorgens udlægning nævnes blot som anledning til en ændring af Bistandsloven.

En undtagelse er Sørensen (1981), som i slutningen af sin samtidige “Socialpolitik” kortfattet beskriver den helt nye reform og de kritikpunkter, der er rejst, og siger, at det er for tidligt at sige, om det vil være en forbedring for den berørte gruppe.

Jan Plovings (1990) giver imidlertid udlægningen lidt mere op-

mærksomhed. Man får at vide, at det var en administrativ reform, men også at den var led i en bredere proces. Han kommer også ind på, hvor mange den omfatter: ca. 40.000 klienter, heraf halvdelen åndssvage, og lidt over 13.000 ansatte. Knap 10.000 af særforsorgens klienter boede på institution ved udlægningen. Plovsings synsvinkel er nærmest fordelingspolitisk, hvilket vel må være baggrunden for, at den bredere handicappolitiske udvikling ikke er nævnt.

Set i forhold til, at handicaporganisationerne som de første brugerrepræsentanter var med til at påvirke lovgivningen gennem deltagelse i lovforberedende udvalg allerede fra 1940'erne, og til trods for alle de ovenfor nævnte eksempler på handicapområdets centrale placering i og betydning for udviklingen af socialpolitikken, er det påfaldende, hvor lidt opmærksomhed dette område og dets strukturer har påkaldt sig fra socialpolitisk orienterede forskeres side. Både forudsætningerne for og følgerne af særforsorgens udlægning har haft en central betydning for socialpolitikken generelt, som en stor del af dem, der beskæftiger sig med feltet, slet ikke har erkendt.

Kun Bundesen et al. (2001), hvis emne er frivillige organisationers betydning i dansk socialpolitik, giver handicapområdet noget af den betydning, det burde tillægges generelt.

BAGGRUNDEN FOR UDLÆGNINGEN

Inden for litteraturen, der relaterer sig til udlægningen af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg i 1980, er der ikke lavet en egentlig analyse med afsæt i udlægningen i Danmark, sådan som man finder det med afsæt i tilsvarende reformer i Norge og Sverige. Den norske HVPU-reform er analyseret af sociolog Johans Tveit Sandvin i *Velferdsstatens vendepunkt. En analyse av HVPU-reformen som uttrykk for brytninger i velferdsstaten* (Sandvin, 1996). Psykolog Kent Ericsson har i *From Institutional Life to Community Participation. Ideas and Realities Concerning Support to Persons with Intellectual Disability* (Ericsson, 2002) analyseret decentraliseringsprocessen på handicapområdet i Sverige.

Det hænger måske sammen med den forskel, der er på udviklingen i de skandinaviske lande. Reformerne i Norge og Sverige angik udelukkende forsorgen for psykisk udviklingshæmmede. Den danske forskning på dette område består hovedsagelig af historiske værker med vægt på 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet samt enkeltelementer inden for den offentlige forsorg. Den danske reform angik både åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg. Indgangen til at beskæftige sig med den kan være af interesse for administrative strukturer og organisation, mens den forsker, der er optaget af en bestemt handicapgruppe, er mindre tilbøjelig til at behandle dette emne.

For at få et indtryk af baggrunden for udlægningen af særforsorgen giver vi i dette kapitel et overblik over den litteratur, der handler om

udviklingen på handicapområdet generelt. Kapitlet har vi inddelt således, at vi først giver et historisk rids af særforsorgen for derved at få indblik i, hvad særforsorg stod for, og hvem den omfattede. Derefter har vi i litteraturen fundet argumenter for at udlægge særforsorgen, som vi kort vil skitsere her, og som bliver yderligere uddybet i kapitlerne 4-7. Til sidst ser vi på handicaporganisationernes rolle i forhold til udlægningen af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg.

SÆRFORSORGENS HISTORIE

Særforsorgen har ikke et egentligt starttidspunkt, hvorfra der skrives en historie. Flere forfattere ser synet på handicappede i 1920'erne og 1930'erne som modsætning til nyere tids menneskesyn og som det perspektiv, de senere synspunkter om normalisering og integration satte sig op imod (Duedahl, 1999; Kirkebæk, 2001a; Rønn, 1996a; Koch, 1996, 2000). Den første del af 1900-tallet var præget af tanker om racehygiejne, der i høj grad var formuleret af videnskabsfolk, og som havde til formål at styre og forbedre befolkningskvaliteten.

Den racehygiejniske tankegang blev imidlertid kun omsat i praksis, når det handlede om magtesløse og ringeagtete grupper. Det gjorde man bl.a. ved at forbyde åndssvage og andre arveligt belastede at indgå ægteskab uden lægelig godkendelse og senere ved Forsøgsloven i 1929, hvor personer med legemlige handicap, sindssygdomme, psykotiske lidelser, epileptikere, alkoholikere og åndssvage kunne vælge mellem at blive steriliseret, kastreret eller tilbringe resten af livet på en anstalt (Koch, 1996, 2000). Efterfølgende fulgte en hel række speciallove for åndssvage, ligesom anstalterne blev mere lukkede (Duedahl, 1999).

Staten påtog sig ansvaret for forsorgen for sindssyge, åndssvage, epileptikere, vanføre, lemlæstede, talelidende, blinde og døvstumme med Socialreformen i 1933 (Socialpolitisk Forening, 1941). Karl Kristian Steincke var ministeren bag Socialreformen, der ofte betegnes som grundlæggende for det velfærdssystem, vi har i dag. Steincke havde tidligere formuleret de socialdemokratiske ideer udførligt i *Fremtidens Forsørgelsesvesen* (Steincke, 1920). Her havde han opstillet og diskuteret principperne bag socialstaten. Den skulle motivere den enkelte til at gøre en indsats for at forsørge sig selv og sin familie, men også støtte mennesker, som uden egen skyld var ude af stand hertil. Staten havde dermed en forpligtelse over for handicappede. Steincke lagde vægt på, at principperne skabte et livskraft-

tigt og retfærdigt samfund på et videnskabeligt grundlag. Hertil hørte efter tidens tankegang også en begrænsning af udbredelsen af dårlige gener.

Steinckes sprogbrug og tankegang er karakteristisk for tiden, fx når han skriver om “de laveste i samfundet, det rene proletariat, forbrydere og undermålere af enhver art, særlig de åndssvage”, som han mente formere sig hurtigere end andre og burde fratages retten til at overføre deres mangler til efterkommere (Steincke, 1920). Om denne side af Socialreformen skriver historikeren Lene Koch (Koch, 1996). I 1935 blev lov om sterilisation gjort permanent, og frivilligheden forsvandt. I stedet blev det muligt at tvangssterilisere i tilfælde af generende seksualitet, voldsom masturbation, uterlighed, eller når andre samfundsmæssige hensyn talte for det (Duedahl, 1999). I løbet af 1930'erne blev flere stramminger af disse love gennemført. Den racehygiejniske tankegang sås også i andre europæiske lande og i USA i denne tid.

Etnolog Edith Mandrup Rønn peger i sin ph.d.-afhandling om praksis inden for dansk åndssvageforsorg 1840-1990 på, at efterkrigstiden efter Anden Verdenskrig blev præget af et opgør med ideerne om racehygiejne (Rønn, 1996a). Dette bakkes op af Lene Koch (1996, 2000), Poul Duedahl (1999), Birgit Kirkebæk (2001a) og Mårten Söder (Söder, i: Sandvin (red.), 1992). Disse forfattere fremstiller det sådan, at racehygiejnen havde sammenhæng med den nazistiske racebiologi, der på samme måde handlede om at sikre befolkningskvaliteten (Söder, i: Sandvin (red.), 1992). Denne sammenkædning synes dog at være en efterrationalisering. Opgøret med racehygiejnen kom ikke umiddelbart efter Anden Verdenskrig, men først et par årtier senere. Det er nok snarere de bedre økonomiske vilkår og de dermed følgende muligheder for at tilbyde handicappede et mere værdigt liv, der har sat skub i holdningsændringen.

Hvad enten baggrunden er den ene eller den anden, blev forholdet mellem politik og videnskab samt mellem normalitet og afvigelse taget op til diskussion i årene efter Anden Verdenskrig (Kirkebæk, 2001a), ligesom der på internationalt plan blev fokuseret mere og mere på det enkelte individ frem for hele befolkningen (Nygård (red.), 1969).

Med vedtagelsen af Åndssvage-loven i 1959 blev institutionerne for åndssvage en del af den nye statslige åndssvageforsorg. Loven var på mange måder inspireret og påvirket af forsorgschefen Niels Erik Bank-Mikkelsens formuleringer om, at åndssvage skulle have mulighed for at opnå en tilværelse så nær det normale som muligt, hvad enten denne tilværelse helt eller delvis måtte blive på en institution eller ude i samfundet (Bank-Mikkelsen, 1969). Det var første gang, normalisering blev brugt

som afsæt for lovgivning i forhold til handicappede, og dette begreb kom til at betyde store ændringer af praksis på institutionerne.

Kodeordene for diskussionerne om den offentlige forsorg i årene, der fulgte, blev retfærdighed og rettighed, normalisering og ligeværd (Kirkebæk, 2003). Samtidig kom begrebet som integration ind i billedet (Kirkebæk, 2001a; Paarmann (red.), 1998). En del af Bank-Mikkelsens ideer handlede om, at åndssvage skulle integreres i lovgivningen for borgere i øvrigt (Bank-Mikkelsen, 1985). Ordene integration og normalisering blev brugt af Bank-Mikkelsen i en bred forstand, som også indbefattede det, der senere er blevet kaldt sektoransvar. Andre integrationsbestrebelse ud-møntede sig i praksis ved, at man begyndte at bygge såkaldte eksterne institutioner for de bedst fungerende åndssvage for at forberede dem til en tilværelse uden for institutionerne (Paarmann (red.), 1998).

Loven af 1959 betød forbedringer for de udviklingshæmmede, bl.a. blev tvangskriterierne reduceret, og der blev undervisnings- og oplæringspligt for alle undervisningsduelige (Paarmann (red.), 1998). Samtidig peger Kirkebæk dog på, at Bank-Mikkelsens idealer om lige rettigheder for åndssvage ikke blev indskrevet i loven (Kirkebæk, 2003).

Langt de fleste forfattere medtager Åndssvage-loven fra 1959 som særlig betydningsfuld for den handicappolitiske udvikling i Danmark. Tidligere lærer og skoleleder Aage Staffe giver i *Åndssvag – Tilladt – Hvordan* et kort historisk rids af udviklingen op til 1959 og frem til udlægningen i 1980 og peger på, at staten da overtog det fulde ansvar for forsorgen (Staffe, 2004). Staffe betragter sin bog som et debatoplæg, hvor han ønsker at være provokerende i sin fremstilling for med udgangspunkt i historien at være på vagt over for den kommende kommunesammenlægning. Ud over det historiske rids gennemgår han sin egen tid som ansat under forsorgen og giver på mange måder en kritisk vinkel.

Cand.pæd. Ditte Sørensen, der også har været ansat i en lang periode inden for den offentlige forsorg, har lavet et studie af hverdagslivet, som det tager sig ud i det pædagogiske arbejde i dag, og peger på, at normalisering, retssikkerhed samt ligeværdighed blev kodeordene for den offentlige omsorg ved loven i 1959, og at disse ideer har sat sit præg på den pædagogiske praksis i dag (Sørensen, 2005).

I årene mellem Åndssvage-loven af 1959 frem til lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg handlede udviklingen dels om at praktisere 1959-lovens bestemmelser, dels blev store dele af åndssvageforsorgen udbygget (Kirkebæk, 2003). I 1970 nedlagde man Statens Åndssvageforsorg som selvstændig forsorgsinstitution. I stedet oprettede

man Socialstyrelsen, der bestod af børneforsorg, revalidering, åndssvageforsorg og anden særforborg. Det psykiatriske område, som også var en del af særforborgen, fortsatte dog med at høre under Direktoratet for Statshospitaler. Psykiatrien overgik til amternes sygehushvæsen i 1976. Børne- og ungeforborgen blev udlagt i slutningen af 1970'erne som led i den øvrige kommunalreform (Øgendahl, 2000), mens man ventede med åndssvageforborgen og den øvrige særforborg.

Samtidig var udflytningen af åndssvage allerede begyndt i løbet af 1970'erne som en forlængelse af en udbredt institutionskritik fra personale, offentligheden og forældreforeningen Landsforeningen for Evnesvages Vel (LEV – denne forkortelse er senere omtolket til: Livskvalitet, Egenkultur, Værdighed) (Kirkebæk, 2003; Amtsrådsforeningen, 1979) og som en ideologisk bestræbelse på at integrere handicappede i det øvrige samfund (Rønn, 2001).

ADMINISTRATIV REFORM

Der er ingen tvivl om, at udlægningen af åndssvageforborgen og den øvrige særforborg var en betydningsfuld ændring inden for forborgen af handicappede i nyere tid i Danmark. Betænkning nr.781 giver udtryk for et ønske om, at ansvaret for de enkelte funktioner i særforborgen placeres i så nær sammenhæng som muligt med ansvaret for den modsvarende funktion uden for særforborgen. Det betød, at ansvaret skulle placeres i amtskommuner og kommuner.

Udlægningen beskrives ofte som en *administrativ* reform, der bestod i at fjerne særlovgivning for handicappede (Christensen, 1982; Winther, 1978a; Bank-Mikkelsen, 1985, 1991; Øgendahl, 2000). Særforbogens overgang fra staten til det kommunale system var den administrative del af bredere udvikling. Den administrative del af normaliseringen handlede om at integrere hjælpen til de tidligere særforborgsklienter i den offentlige service generelt, således at der i mindst muligt omfang skulle være særlige systemer og særregler for de pågældende (Bank-Mikkelsen, 1985; Wiederholt (red.), 2002).

INTEGRATION I PRAKSIS

I praksis betød lovgivningen, at amtskommunerne overtog ansvaret for institutionerne, dvs. boligerne, skolerne, værkstederne m.m., mens kommunerne blev ansvarlige for den almindelige service uden for institutionerne som fx skolegang, kontanthjælp, revalidering m.m. (Bank-Mikkelsen, 1985). Men udlægningen kom også til at få omfattende praktiske konsekvenser for den enkelte handicappede og personalet, særligt inden for åndssvageforsorgen. Historikeren Claus Øgendahl skriver i sin gennemgang af socialpædagogernes historie fra 2000, at “Et af formålene var at minimere skellet mellem handicappede og ikke-handicappede såvel som indbyrdes mellem de forskellige handicapgrupper” (Øgendahl, 2000:221). Holdningen til handicap og visionen om decentralisering var dog ikke entydig i tiden omkring udlægningen, hvor det bl.a. blev diskuteret, om det var intentionen helt at ophæve handicapbegrebet.

Samtidig med at hensigten var at integrere de socialpolitiske tilbud i den offentlige service generelt, blev adskillige handicappede voksne og børn fysisk flyttet fra store centrale institutioner til mindre bofællesskaber, pensionater, familiepleje, på mindre døgninstitutioner eller hjem til deres forældre med henblik på at integrere de pågældende i det øvrige samfund. Her fik de en hverdag, som mere lignede andre menneskers, hvor undervisning og beskæftigelse blev flyttet ud af boligen til specialundervisning, integration i det almindelige uddannelsessystem eller beskæftigelse i beskyttede værksteder eller væresteder (Øgendahl, 2000).

INTERESSEFORENINGERNES ROLLE

I perioden efter Anden Verdenskrig, hvor man begyndte at diskutere ligestilling og rettigheder, blev forældreforeningen Kellers Minde (nu LEV) etableret i 1952 (Bank-Mikkelsen, 1987; Kirkebæk, 2003). I begyndelsen arbejdede foreningen for, at staten skulle overtage ansvaret for åndssvageforsorgen. Forældreforeningen mente, at når forsorgen var privat, ville ansvaret kunne forflygtiges, og forsorgen ville blive forskellig i de forskellige landsdele. Foreningen gik ligeledes ind for statslige familieplejehjem frem for private plejecentraler (Bank-Mikkelsen, 1987).

Samtidig søgte foreningen gennem årene at gøre op med offentlighedens opfattelse af åndssvage (Kirkebæk, 2003). Foreningen anvendte selv begrebet evnesvag. Politikere og professionelle skulle overbevises om,

at evnesvage ikke var farlige og anderledes mennesker, men almindelige mennesker, som på trods af deres handicap levede under vilkår, som ikke var anstændige i forhold til velfærdssamfundets udvikling, og som var ude af trit med den menneskerettighedstænkning, som havde udviklet sig efter afslutningen af Anden Verdenskrig (ibid). I årene op til udlægningen var der interne uenigheder, om vejen frem var integration eller segregation. Nogle var kategoriske tilhængere af det ene eller det andet. Andre talte for integration af de bedst udviklede evnesvage, mens man så bedre muligheder for multihandicappede i et institutionsmiljø.

I tiden efter udlægningen har LEV arbejdet for ligeværd for udviklingshæmmede, som de vælger at betegne de pågældende i dag, og for i det hele taget at forbedre udviklingshæmmedes forhold inden for bolig, trafik, arbejdsmiljø, uddannelse og job (Møller (red.), 2002). Hvordan disse forhold kan forbedres, præciseres ikke i LEVs publikation fra 2002, men afsættet er, at alle mennesker uanset handicap har samme rettigheder.

Bank-Mikkelsen samarbejdede meget med LEV. I forbindelse med særforborgens udlægning synes han også at have været en af de drivende kræfter i at få etableret Det Centrale Handicapråd, hvor alle handicap var repræsenteret, og få det givet en struktur med repræsentanter for mange ministerier, der gjorde det muligt at arbejde for sektorsvar i praksis. Denne institutionelle sammenkædning af forskellige handicap har præget udviklingen siden særforborgens udlægning.

LOVGIVNING

Før Forsorgsloven af 20. maj 1933 var handicappede omfattet af Fattigloven, hvilket betød, at de blandt andet mistede valgret og retten til at indgå ægteskab som følge af hjælp. Nogle grupper var dog ved bestemmelser af 1901, 1908 og 1914 undtaget for fattighjælpens virkninger. Særforsorgen blev etableret med 1933-loven. Særforsorgens tilbud og institutioner, som de så ud i 1930'erne, beskrives i *Danmarks sociale Lovgivning*, en bog, der blev udgivet af Socialt Tidsskrift i 1941 (Socialpolitisk Forening, 1941). Den omfattede med tidens ord sindssyge, åndssvage, epileptikere, vanføre, lemlæstede, talelidende, blinde og døvstumme. Den mest massive og institutionsprægede indsats gik til de førstnævnte to grupper. Loven gav imidlertid staten et ansvar for alle disse grupper, som man skulle forsøge at oplære og uddanne til at indtage en plads i samfundets almindelige liv og arbejde.

Med Åndssvage-loven, Lov nr. 192 af 5. juni 1959, blev institutionerne for åndssvage, som hidtil havde været private, en del af særforsorgen. Det var et grundlæggende synspunkt bag loven, at åndssvageforsorgen måtte søge at skabe en tilværelse for den enkelte så nær det normale som muligt, hvad enten denne tilværelse helt eller delvis måtte blive på en institution eller ude i samfundet. Administrativt var der det særlige Direktorat for Statshospitalerne, mens Åndssvageforsorgen, hvor Bank-Mikkelsen blev forsorgschef, og den øvrige forsorg hørte under Socialstyrelsen. Der er beskrivelser af særforsorgens historie hos Rønn (1996a, 1992) og

Kirkebak (2004, 2001a, 1997a), ligesom Amtsrådsforeningens konference i 1978 (Amtsrådsforeningen, 1978) giver et indtryk af særforsorgens indhold på dette tidspunkt. Love og cirkulærer vedrørende åndssvage er sammenfattet i en udgivelse fra Personalehøjskolen (Personalehøjskolen, 1973).

Socialreformkommissionen, der arbejdede i 1965-72, havde til opgave at samle og forenkle den sociale lovgivning, som siden reformen i 1933 havde fået sine oprindelige principper gennemhullet og var blevet præget af knopskydning. Specielt var skellet mellem fattighjælp og særhjælp blevet ophævet med lov om offentlig forsorg i 1961, da de såkaldte 'fattighjælps-virkninger' var blevet afskaffet, og socialhjælp blevet en ret-tighed på samme måde som de sociale forsikringers ydelser. Det stod fra begyndelsen klart for Socialreformkommissionen, at særforsorgen skulle ophæves, og handicappede skulle dækkes af den samme lovgivning som andre borgere. Socialreformkommissionen udsendte to betænkninger (Betænkning nr.543 og nr.664).

Socialreformkommissionen sammenfattede sine synspunkter på følgende måde i sin anden betænkning (Betænkning nr.664, s.180):

De nyere synspunkter med hensyn til en differentieret indsats over for den enkelte person er derfor i udviklingen kommet i klar uoverensstemmelse med de grundlæggende synspunkter, som lå bag de forskellige forsorgsområders oprindelige etablering. Kravene om etablering af en forebyggende, behandlende og revaliderende indsats ud fra en helhedsvurdering af den enkeltes behov og ud fra et familie- eller totalitetssynspunkt synes derfor med vægt at rejse spørgsmålet, om der ikke bør tages skridt til en grundlæggende ændring i organisationen af særforsorgens udøvelse. Det er i overensstemmelse hermed, når det som et alment princip i kommissionens første betænkning er udtalt, at man kan forestille sig en udvikling, hvorefter forsorgen mister noget af sin absolutte karakter og i stedet fremtræder som en kombination af almene og specielle hjælpeforanstaltninger afpasset efter den enkeltes behov.

Synspunktet var, at særforsorgens funktioner i fremtiden skulle varetages af de samme instanser, som varetog tilsvarende funktioner for mennesker uden handicap. Det vil sige sektoransvarlighed. Deri lå blandt andet, at de skulle overgå fra staten til amtskommuner og kommuner. Socialreformkommissionen lagde vægt på de fordele, som kunne opnås for brugeren i

form af bedre muligheder for samordning af den sociale indsats med indsatsen på tilgrænsende områder. Der kunne på den måde skabes en mere sammenhængende social indsats.

Ved Lov 328 af 26. juni 1975 blev statens hospitaler til behandling af sindslidende overført til amterne, hvorefter Direktoratet for Statshospitalerne blev nedlagt. Udvalget om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg blev nedsat i 1975 og afgav betænkning i 1976 (Betænkning nr.781). Kommissoriet omfattede en overførsel af disse områder fra staten til amterne og kommunerne. Det blev understreget, at udlægningen ikke i sig selv må betyde en forringelse af de tilbud, som hidtil havde været åbne for særforborgens klienter. Det blev også understreget, at en udlægning ikke er ensbetydende med, at staten fraskriver sig sit ansvar for disse borgere.

Betænkning nr.781 indeholder en beskrivelse af særforborg og i sin hoveddel en plan for den fremtidige ansvarsfordeling, de nye samarbejdslinjer, finansiering og ankeregler. Der er desuden en detaljeret liste over enkeltinstitutioner under åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg med angivelse af, hvilken myndighed de skulle overgå til. I de fleste tilfælde var det amtet, men det kunne også være en større kommune. Endelig er der 23 bilag, hvoraf de 14 er skrivelser fra handicaporganisationer, mens fem er fra institutioner og personaleforeninger. De drejer sig gennemgående om funktioner, man ønsker bevaret som centrale. Nogle af skrivelserne, bl.a. en fra LEV, udtrykker dyb skepsis over for tanken om udlægning.

Betænkning nr.781 blev omsat i Lov nr.257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg mv., kaldet Udlægningsloven, som fik virkning fra 1. januar 1980 (www.social.dk). Udlægningsloven var en del af 1970'ernes socialreform. I sammenhæng med Udlægningsloven kan man også nævne Bistandsloven fra 1976. Bistandsloven foreskrev, at mennesker med handicap skal betjenes af de samme myndigheder og efter de samme regler som andre, når de har behov for social bistand. På samme måde betød Udlægningsloven, at amtskommuner og kommuner, som med Socialreformen kom til at stå for al offentlig social service over for borgerne, også kom til at stå for institutioner og andre specialiserede servicere til handicappede.

I forlængelse af selve loven om udlægning bragte Lov nr.258 af 8. juni 1978 nogle ændringer i lov om social bistand med flere love. Foruden en skærpelse af betingelserne for anvendelse af sikrede og lukkede afdelinger, isolation, fiksering mv. drejede det sig om rent tekniske ting. Lov

nr.300 om ændring af lov om fritidsundervisning og Lov nr.301 om specialundervisning for voksne åbnede det almindelige system for at den tidligere særforsores voksne kunne få undervisning, mens Lov nr.302 om ændring af lov om folkeskolen skabte rammerne for dennes overtagelse af særforsoresundervisningen. Også disse love er alle af 8. juni 1978.

Der var dog grænser for, hvor meget tankegangen i administration og lovgivning ændrede sig. Da udvalget om foranstaltninger over for åndssvage og andre svagt begavede lovovertrædere, som var blevet nedsat af Justitsministeriet i 1970, i 1982 skulle afgive betænkning, holdt man fast ved de ikke-tidsbegrænsede sanktioner over for denne gruppe. Et mindretal i udvalget kunne dog ikke gå ind for dette og vedlagde som bilag en redegørelse af Bank-Mikkelsen med titlen "Om begrebet åndssvaghed", hvori han med henvisning til udenlandsk forskning argumenterede for, at dette begreb var for uklart til at kunne benyttes således. En undersøgelse af Kirsten Jensen af 290 svagtbegavede dømt til institution anførte imidlertid, at man med særforsores udlægning måtte forvente, at der ville fremkomme en ny gruppe svagtbegavede lovovertrædere, som før havde været gemt væk inden for forsores (Betænkning nr.955).

I forbindelse med udlægningen blev Det Centrale Handicapråd oprettet i 1980 til erstatning for de nævn og råd for blinde, døve, tunghøre og åndssvage, som hidtil havde fungeret, således som Betænkning nr.781 havde foreslået. Bank-Mikkelsen var sekretær for rådet de første 11 år. Med dette råd som primus motor er udviklingen fortsat med forskellige tiltag, der i praksis udvikler sektoransvar. Fra 1993 blev Det Centrale Handicapråd ved folketingsbeslutning B43 forstærket med et sekretariat, som betød, at arbejdet for at fremme implementeringen af sektoransvar i praksis blev forstærket betydeligt (Bengtsson, 2005).

Lov nr.1124 af 22. december 1993, som trådte i kraft 1994-95, betød, at beboere i institutioner ikke længere fik en "pakke" af bolig- og serviceydelser samt lommepenge, men nu fik førtidspension som andre og til gengæld skulle betale for husleje og service efter samme regler som beboere i eget hjem. Den sociale servicelov fra 1998, Lov nr.454 af 10. juni 1997 med ikrafttræden juli 1998 tager endelig skridtet fuldt ud og ophæver institutionsbegrebet ikke alene for handicappede, men også for ældre. Endelig kan man nævne Kommunalreformen 2005-06, som erstatter 13 amtskommuner og 271 primærkommuner med 98 kommuner, og som blandt andet kommer til at betyde, at de nye kommuner får handicapråd med funktioner, der kommer til at minde om Det Centrale Handicapråd.

OPLYSNING OG DEBAT OM UDLÆGNINGEN

Socialministeren redegjorde selv i artikel- (Gredal, 1978) og interviewform (Larsen, 1978) for indholdet af reformen. Betænkning nr.781 blev også refereret af udvalgets pennefører i amternes tidsskrift (Elkjær Hansen, 1979), *Kommunal Aarbog* (Elkjær Hansen, 1977a) og tidsskriftet *Børn i Tiden* (Elkjær Hansen, 1977b, 1979), samt af en kontorchef i *Socialrådgiveren* (Bast, 1978). Der kom også andre oplysende artikler i tidsskrifter og årbøger fra politisk hold (Palsbo, 1979; Taanquist, 1979) og centraladministrativt hold (Buss, 1979). Betænkningen og reformprocessen fyldte i det hele taget meget i fagtidsskrifterne i de år, og den blev også i et vist omfang taget op af dagspresse og andre nyhedsmedier (Nørgaard, 1980). Her holdt debatten sig dog inden for den samme inderkreds af deltagere, den foregik “mellem eksperter med stabler af papir”, som formanden for Skole og Samfund udtrykte det.

Særforsorgens folk var i mange tilfælde betænkelige ved det nye system. Foreningen af Medarbejdere ved Særforsorgen (FMS) mente, at særforsorgen allerede var decentraliseret så meget, som det var muligt, og at amter og kommuner allerede havde nok at gøre med mange andre områder, der var lagt ud (Klausen, 1976). Gorm Hansbøl (1978) anfører, at “særforsorgens skolevæsen er så forskelligartet, at det umiddelbart forekommer helt blødt at udlægge den som var den en helhed”. Et par år senere, hvor han var blevet formand for FMS, gennemgik Hansbøl (1979) i *Socialpædagog* reformen på skoleområdet og lagde især vægten på det

forhold, at folkeskolens lærere ikke ønsker, at socialpædagoger skal med ind i specialundervisningen, selv om betænkningen har været inde på dette. Endvidere pegede Hansbøl i sine artikler på, at en udlægning ville kræve store ressourcer.

Danmarks Hjælpekoleforening mente ligeledes, at børnene var så forskellige og arbejdsopgaven så stor, at en udlægning ville blive dyr (Jakobsen, 1978). Pædagoger, der skriver opgave på årskursus, giver i *Børn & Unge* udtryk for det samme (Møller-Nielsen, 1979). *Børn & Unge* gennemgik og kommenterede den nye lovgivning (Glavind, 1979) og advarede om, at udlægningen kunne ende i katastrofe (Fallesen, 1981). I *Sygeplejersken* udtaler en overlæge Hansen, at det er de åndssvage, der bliver taberne (Rosenkvist, 1979), og disse synspunkter fremføres også i *Ugeskrift for læger* (Hansen, 1980), mens formanden for Taleinstitutternes Samråd mener, at disse institutter har lidt under udlægningen (Visnes, 1984). Andre advarsler kom fra en socialleder fra et forsorgscenter (Græm, 1977). Formanden for åndssvageforsorgens overlægekollegium kritiserede betænkningen for at være et hastværksarbejde, præget af forudfattede meninger, inkonsekvens og manglende viden (Duysen, 1977). Han blev dog i samme nummer af amternes tidsskrift imødegået af en kontorchef i Socialministeriet (Asmussen & Duysen, 1977).

Debatten blev imidlertid ikke kun ført af interesseorganisationer med advarsler og dystre perspektiver. Der var også forslag til, hvordan man kunne reformere arbejdet under den nye lov, fx på området tale- og hørehæmmede (Eichen & Jacobsen, 1978). I *Dansk Pædagogisk Tidsskrift* peger Hans Clausen (1978) på, at Esbjerg-forsøgene med integration af elever fra åndssvageforsorgen viser, at dette kan gøres, hvis de rette betingelser er til stede, men at det ikke bliver billigere. En amtsskolepsykolog peger på, at øget sektorsamarbejde bliver nødvendigt (Christensen, 1978a). Den planlagte udlægning blev i øvrigt kommenteret fra forskellige vinkler af ledere fra Statens institut for talelidende (Andersen, 1977) og Kolonien Filadelfia (Fischer-Nielsen, 1977).

Amtsrådsforeningen afholdt konference om særforsorgens udlægning d. 25.-26. april 1977, hvorefter blev redegjort for arbejdet i gennemførelsesudvalget og for forskellige arbejdsområder i åndssvageforsorgen, og for indholdet af blindeforsorgen, vanføreforsorgen, taleforsorgen, tunghøre-forsorgen, døveforsorgen og epileptikerforsorgen (Amtsrådsforeningen, 1978). Der var også indlæg fra brugerorganisationer, og Bank-Mikkelsen talte om målsætninger for åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg.

Amternes tidsskrift uddybede i 1977 et indlæg fra konferencen om de merudgifter, der ville følge af udlægningen (Steenstrup & Larsen, 1977).

Danmarks Amtsråd har i 1979 et temanummer om udlægningen af særforsorgen (Danmarks Amtsråd, 1979). Det indledes af to ministre, som siger, at det er en administrativ reform, men også noget mere (Jensen, E., 1979), idet den har pædagogiske perspektiver (Bennedsen, 1979). Ved siden af nogle flere markeringer fra bl.a. Amtsrådsforeningen (Kaalund, 1979), De Samvirkende Invalideorganisationer (Jensen, S., 1979) og Bank-Mikkelsen (1979a) indeholder nummeret en lang række artikler, som beskriver og drøfter de nye opgaver for amterne med institutioner, specialundervisning og rådgivning, samt beskriver den nye finansieringsstruktur, personaleflytning, det samarbejde, der skal etableres med staten og kommunerne om nogle opgaver, og forholdet mellem disse myndigheder.

Særforsorgens udlægning betød ikke blot, at amterne overtog institutionerne fra staten, men også at kommunerne fik en lang række nye opgaver. Den blev derfor emne for et temanummer af kommunernes tidsskrift *Danske Kommuner* (1979). Her udtalte nogle folketingspolitikere sig om, hvor meget bedre forholdene nu ville blive, og Bank-Mikkelsen skrev, at nærdemokratiet ville vise sig at få praktiske konsekvenser langt ud over en administrativ reform (Bank-Mikkelsen, 1979a). Ledende lokalpolitikere udtalte i et interview, at amt og kommuner ikke kunne lægge navn til særforsorgen af i dag. Alt i alt lod dette nummer ikke en være meget i tvivl om, at udlægningen ville blive fulgt op af betydeligt større budgetter fra de nye ansvarlige for særforsorgens område.

Kommunernes overtagelse af særforsorgens skoler blev forberedt i et nummer af *Skolehygiejnisk Tidsskrift* (Hansen et al., 1980). Her gennemgik en undervisningsinspektør, en amtsskolepsykolog og en kommunal skolepsykolog den nye lovgivning og dens betydning for arbejdet i skolen i detaljer. Formanden for Danmarks Skolelederforening advarer i *Danmarks Amtsråd* mod at satse på centerskoler, fordi de kun opfylder behovet for centerkommunerne, mens de øvrige kommuner i et fællesskab ikke vil få tilsvarende muligheder og ikke vil få indflydelse på den daglige virksomhed (Frank-Hansen, 1978).

Dansk Socialrådgiverforening udgav en antologi om socialrådgivning i særforsorgen (Christensen (red.), 1979). Samme forenings udvalg vedrørende særforsorgens udlægning (OFUS) fremførte samtidig en lang række advarsler i anledning af, at "personer med vidtgående psykisk eller fysisk handicap" nu skulle ind under de samme regler om kontanthjælp

som andre. Det ville betyde flere opgaver, og dermed måtte det fordre mere personale (Mikkelsen, 1979). Landsformanden for Socialinspektørforeningen udtalte ligeledes i et interview i *Socialpædagogen* (Wulff, 1979), at udlægningen ville betyde flere arbejdspladser for socialrådgivere og socialpædagoger, og at den også ville betyde en højnelse af særforsogets standard.

Da man et par år senere var nået til implementeringen af lovgivningen i kommunerne, skrev en socialrådgiver i socialrådgivernes fagblad og advarede sine fagfæller, som han mente holdt alt for firkantet fast på det enstrengede system (Malberg, 1981). En del kolleger var bange for, at der derved skabtes 'fine' og 'mindre fine' socialrådgivere. De satte sig derfor imod, når nogle kommuner etablerede en specialgruppe til det nye klientel med rimelige arbejdsbetingelser og ressourcer til at løse opgaven. En lang række andre kommuner lod imidlertid blot tingene ske og lod sagsbehandlernes allerede alt for høje bunker vokse.

Bank-Mikkelsen blandede sig flittigt i denne debat, både da betænkningen kom, hvor han pegede på dens rigtige principper (Bank-Mikkelsen, 1976, 1977a, 1977b), da selve udlægningen blev planlagt, hvor han mente, at den ville medføre store forbedringer (Bank-Mikkelsen, 1979a, 1979b, 1979c), og et år efter udlægningen, hvor han var chef for Socialstyrelsens særforsogs-udlægningsafdeling (Bank-Mikkelsen, 1981). I sidstnævnte artikel nævnes nogle eksempler på personalemæssige problemer i forbindelse med udlægningen, og med udgangspunkt i en sag om en person, der havde siddet permanent fastspændt, gives et indtryk af den betydning, udlægningen havde for tilbuddet. Nogle år senere giver han udtryk for, at udlægningen var et skridt på vejen mod ophævelse af særlovgivning for handicappede, men ikke noget vidtgående brud (Bank-Mikkelsen, 1985). Bank-Mikkelsen blev også interviewet om udlægningen, fx i *Sygeplejersken* (Palsbo, 1976).

ANALYSER OG EVALUERINGER

Mens den såkaldte HPVU-reform, som blev gennemført i Norge i 1988, blev behandlet i en antologi fire år senere (Visnes (red.), 1992), hvor et af indlæggene rapporterer et evalueringsprojekt (Vetvik, i: Visnes (red.), 1992), og otte år efter gennemførelsen blev analyseret i en disputats (Sandvin, 1996), så foreligger der ikke her i landet nogen særlig omfattende analyser eller evalueringer af særforborgens udlægning.

Søren Winter (1978b) redegjorde for den nye lovgivning i en artikel i *Nordisk Administrativ Tidsskrift*. Han vurderede, at lovgivningen havde åbenbare fordele, men at det ville blive en vanskelig opgave at sikre, at den nødvendige sagkundskab blev inddraget, ligegyldig hvor i landet man befandt sig. Søren Winter mener, at det har spillet en afgørende rolle for tilslutningen til udlægningen både i handicaporganisationer og blandt særforborgens ledere og personale, at man forventer, at kommuner og amter vil bevilge flere penge end staten. Der er nemlig erfaring for, at børn, der udskrives fra særforborgen, får tildelt betydeligt flere ressourcer i amter og kommuner. Han peger endvidere på interesse modsætninger mellem kommuner og amter. Mange kommunalfolk mener allerede på dette tidspunkt, at amterne er et overflødig led, og de er bange for, at de vil blive for svære at afskaffe igen, hvis de får for mange opgaver. Senere behandlede han i tidsskriftet *Danske Kommuner* nogle af de organisatoriske spørgsmål, som udlægningen rejste for kommunerne (Winter, 1979).

Institut for Organisation og Arbejdssociologi ved Handelshøjsko-

len i København har arbejdet med en evaluering af udlægningen. En midtvejsrapport på knap 100 sider (Christensen, Fink & Molin, 1980) redegør for en undersøgelse af særforborgens indplacering i fire nordsjællandske kommuner. Der lægges vægt på organisationskultur og forståelsesformer i forvaltningerne. Den afsluttende rapport på 40 sider (Christensen, 1982) er formet som en refleksion over projektet, der handler om deltagerstyret organisationsforandring i forvaltningerne. Rapporten handler imidlertid udelukkende om selve organisationsudviklingsprojektet, mens man næsten ikke får noget at vide om den konkrete organisationsudvikling, der er skabt i de fire deltagende kommuner, og slet intet om, hvordan det er gået med udlægningen af særforborgens.

Indledningsvis nævnes, at rapporten er en begrænset del af rapporteringen fra projektet. Under overskriften "Planlagte publikationer" nævnes en rapport på ca. 200 sider (Christensen, Fink & Molin: *Særforborgens Udlægning*), som imidlertid ikke ser ud til at være blevet realiseret. Efter omtalen at domme var denne publikation imidlertid påtænkt at handle om nogenlunde det samme som den foreløbige rapport, så den manglende udgivelse betyder næppe, at vi er gået glip af vigtig viden om, hvordan særforborgens udlægning har berørt de fire nordsjællandske kommuner.

Socialforskningsinstituttet foretog en evaluering, der sammenlignede ydelser til åndssvage og døve uden for institutioner før og efter udlægningen (Andersen, 1984). Det viste sig, at der ikke var sket meget med niveauet, men at det i vid udstrækning var andre personer, der fik hjælpen efter udlægningen. Nogle fik mere, og andre fik mindre end tidligere. Men det sidste skyldes i de fleste tilfælde en lovgivning om indtægtsafhængighed af ydelser, som ikke havde noget at gøre med udlægningen, men blot var indført nogenlunde samtidig, og som kort efter blev ophævet igen. Der blev ydet betydelig mere tolkebistand og rådgivning til de døve efter udlægningen.

Kort tid efter reformen kommenteres i artikelform nogle af dens følger af skolepsykologer, der ønsker flere ressourcer (Nielsen et al., 1982), og af LEV, der ønsker, at forældre i nogle tilfælde kan erstatte beboerrepræsentanter i institutioner, hvilket personalet har modsat sig (Jensen, 1983). Efter tre et halvt år skriver en ledende kommunal skolepsykolog om nogle af de urimeligheder, udlægningen førte til (Jacobsen, 1983). Problemerne bunder især i samarbejdet mellem amt og kommune, hvor hun mener, det er uheldigt, at amtskommunen skal foretage en selvstændig visitation, da den ikke kender nok til de lokale forhold.

Efter fem år har tidsskriftet *Specialpædagogik* et tema om udlægningen. Her mener en anden skolepsykolog tværtimod, at den amtslige revisitation er en vigtig nyskabelse, selv om den er tidsrøvende (Gregersen, 1985). Den tvinger barnets nøglepersoner til at fremlægge sine overvejelser, den giver information til lokalmiljøet om barnet, og den kræver en stillingtagen til barnets skoleplacering. For en god ordens skyld skal det nævnes, at Gregersen er fra en amtskommune. Hun fremhæver, at specialskolen ikke længere er et sted, hvortil man frasorteres, men et sted man ønsker sit barn hen. En kommunal skolepsykolog er derimod optaget af, hvordan man kommer fra specialskoler til centerskoler, hvor folkeskolen hænger sammen, og der derfor kan blive tale om integration (Halse, 1985).

Formanden for Amtskommunernes Speciallærerforening (AKS) anfører under samme tema i *Specialpædagogik* (Iversen et al., 1985), at en kritikløs nedlæggelse af specialskoler vil være til uoprettelig skade for de børn og unge, der går der (Søndergaard, 1985). Endelig gør en specialskolelærer status over udviklingen i de forløbne fem år (Rasmussen, 1985). Amterne har implementeret udlægningen meget forskelligt. Nogle har benyttet sig meget af muligheden for at lave overenskomst med kommunerne om driften af specialskoler og specialklasser, andre har videreført åndssvageforsorgens specialskoler, mens andre amter har gjort lidt af hvert. Åndssvageforsorgens Lærerforening (ÅL) gik ind for tvillingskoler i stedet for centerskoler, da de lagde vægt på at ligestille skoleformerne specialskole og folkeskole, så man kunne bevare ekspertisen i specialundervisning. Denne model blev imidlertid ikke realiseret særlig mange steder (ibid.).

Børn & Unge (Christensen, 1986) bringer en BUPL-repræsentants synspunkter på, hvor børnene blev af, da særfor sorgen blev lagt ud. I starten integrerede man børnene enkeltvis i kommunale institutioner med støttepædagog, men ændrede refusionsregler medførte, at man gik over til at gruppeintegrere flere. 250-300 børn er i handicapgrupper på 50 institutioner landet over, hvilket er en fire-femdobling siden særfor sorgens udlægning. Det er især børn med tale- og sprogvanskeligheder, døve, bevægelseshæmmede eller blinde.

Fra totalinstitution til selvforvaltning (Holm & Perl (red.), 1987) er ikke en evaluering af udlægningen efter syv år. Den taler om en bredere udvikling, men den anfører dog i sin indledning, at der først kom fart over feltet i forbindelse med udlægningen af åndssvagefor sorgen og den øvrige særfor sorg fra staten til kommuner og amtskommuner i 1980. Holm og Perl har sat sig for at inspirere læseren af den nytænkning, de eksperimenter, den kritik og den teoriudvikling, der har karakteriseret områdets

udvikling i disse år. Redaktørerne er lektorer ved Socialpædagogisk Højskole, og de fleste bidragsydere pædagoger, som beskriver indtryk af en lang række projekter og begivenheder med psykisk udviklingshæmmede.

Efter 10 år kommer der et par temanumre af tidsskriftet *Specialpædagogik* om særforborgens udlægning (Bech et al., 1990). Her ser en amtslig synskonsulent "med skarp lup på blindeintegrationen" (Lindau, 1990) og beskriver sit arbejde, og hvordan det har ændret sig efter udlægningen. Hun synes, visitation og økonomi nemt kommer til at fylde for meget, og har måttet kæmpe en sej kamp for at undgå at blive identificeret med amtets økonomi. Frank Bylov (1990) ser bredere på psykisk udviklingshæmmedes situation efter udlægningen. Han anfører, at den nye mangfoldighed allerede har præget gruppen, som har mange flere udviklingsmuligheder end tidligere. Den offentlige service er blevet mere opsplittet, og det kræver tværfaglighed hos personalet.

Kirkebak (1990) ser i samme nummer på undervisningen af de allersvageste børn og unge, dem der tidligere blev kaldt 'uunderviselige'. Tidligere mente man, de skulle have en udelukkende praktisk uddannelse, for at de dog kunne få nogen selvtillid. Men der er sket store fremskridt. Brugen af totalkommunikation og kommunikationsteknologisk udstyr har haft en revolutionerende betydning for denne gruppe. Undervisningsinspektør Jørgen Hansen (1990) melder om, at holdningen til integration har udviklet sig vidt forskelligt rundt om i landet, og mener, at det skyldes, at skoler, skolemyndigheder, pædagogisk-psykologiske rådgivningssystemer og forældre påvirker hinanden. Derfor foregår over tre fjerdele af specialundervisningen i nogle amter, men mindre end en fjerdedel i andre amter, på almindelige folkeskoler.

Amtsrådsforeningen og De Samvirkende Invalideorganisationer holdt en jubilæumskonference den 8.-9. januar 1990 (Nielsen, 1990). Her konstaterede formanden, at "amterne er nået langt". Socialministeriets departementschef talte om den decentralisering til kommuner, der var i gang, mens den svenske vicesocialminister talte om situationen i Sverige, hvor sektoransvar var det overordnede princip. Socialudvalgsformanden fra Sønderjyllands Amt talte for en central rådgivningssenhed, der var baseret på forskning – et forslag, der ser ud til at blive realiseret femten år senere.

Det omfattende forsøgsprogram på det sociale område sidst i 1980'erne, som blev betegnet SUM, blev på grund af modvilje fra handicaporganisationerne ikke udnyttet ret meget af disse. Alligevel blev det til en række projekter, som blev evalueret af Hans Clausen (1992). I forbin-

delse med et projekt om boliger for mennesker med handicap henvises direkte til udlægningen af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg, og projektet illustrerer, hvor langt man er kommet med udviklingen af institutionsformerne på dette tidspunkt, samt de tanker man gør sig om at komme videre.

I 2000 vier *Handicaphistorisk Tidsskrift* et nummer på knap 100 sider til "20 år efter udlægningen – hvordan gik det?" (Wass (red.), 2000a). Formanden for Det Centrale Handicapråd giver her et ret positivt billede af situationen, mens den tidligere DSI formand giver en kort, men meget negativ evaluering, som påpeger, at størstedelen af særforsorgens virksomhed stadig drives på samme afsondrede måde som tidligere og ikke er integreret i det almindelige system. De øvrige bidrag til nummeret handler om forholdene for grupperne blinde, psykisk udviklingshæmmede, døvblinde og døve. Dansk blindesamfunds formand mener, at udlægningen har haft den ulempe, at blinde er blevet usynlige på det politiske plan. LEV's formand mener, at udviklingen trods alt har bevæget sig i den rigtige retning, og fremhæver foreningen Udviklingshæmmedes LandsForbund som tegn herpå. Fire unge handicappede har indlæg, der ligeledes peger på den positive betydning af udlægningen.

Den ovennævnte DSI-udmelding støttes af, at Dansk Handicapforbunds 75-års jubilæumshæfte kun med et ord i Mogens Wiederholts (2002) indledende artikel 'Fra socialpolitik til handicappolitik' nævner særforsorgens udlægning, skønt hæftet ellers bugner af historisk materiale, også fra denne periode.

Ved særforsorgens udlægning blev institutionerne for handicappede flyttet fra at have været et statsligt ansvarsområde til at blive amtskommunalt. Denne sociale service til handicappede kom dermed inden for de samme rammer som lignende social service til andre borgere. Skønt socialministeren et par år tidligere havde været skeptisk over for tanken om at ophæve institutionsbegrebet (Jespersen, 1996), indgik dette i Den Sociale Servicelov fra 1998. Tilbud om bolig blev dermed adskilt fra sociale tilbud, og en bestemt boligform har ikke længere konsekvenser i form af særlige ydelser.

En ting er imidlertid at ophæve institutionsbegrebet juridisk, en anden ting er, hvor meget det slår igennem i de berørtes hverdag. En evaluering af institutionsbegrebets ophævelse i 1998, indførelsen af handleplaner samt sammenhæng i de handicapkompenserende ydelser viser, at der er tale om klare forbedringer, men understreger dog samtidig, at der

stadig er lang vej tilbage af den udvikling bort fra den traditionelle institution, som lovgivningen af 1998 har tilsigtet (Cowi & SUS, 2002).

FRA SÆRFORSORG TIL SEKTORANSVAR

Ordet handicap har kun mening, hvis der er noget fælles ved blindhed, døvhed, udviklingshæmning osv. Ordet handicappolitik giver kun mening, hvis forskellige handicapgrupper dækkes af samme politik. Ideen i særfor sorgen var tværtimod, at hver gruppe fik sin egen lov og sine egne institutioner, der var specielt tilpasset til det bestemte handicap. Begrebet handicappolitik forudsætter derfor den udvikling bort fra særfor sorg, som særfor sorgens udlægning var en del af.

I bogtitler dukker ordet først op inden for handicaporganisationerne (Høgh, 1990). Malin Brattström (1998) sammenligner de norske handicaporganisationers strategier med de danske, svenske og amerikanske handicaporganisationers strategier. Ifølge hendes rapport udmærker Danmarks politik over for funktionshæmmede sig ved en pædagogisk metode. Det indebærer en tro på, at "den gode vilje" fører til den bedste politik. Den svenske lovgivning satser på at give specielle rettigheder til de mest udsatte, den amerikanske på at retssikre ligebehandling, og den norske lægger hovedsagelig vægt på nye organisatoriske løsninger. Skulle man give en tilsvarende karakteristik i dag, ville den danske handicappolitik også falde i den sidstnævnte kategori. "Findes der en nordisk handicappolitik?" er i øvrigt titlen på en konference, som Nordiska Handicappolitiska Rådet og Det Centrale Handicapråd afholdt 25. april 2003 i København (www.clh.dk).

Det Centrale Handicapråd blev oprettet i 1980 og gjorde i årene

derefter et stort arbejde med at gøre de enkelte sektorer af samfundet tilgængelige og anvendelige for handicappede (Bengtsson, 2005). Med oprettelsen af Center for Ligebehandling af Handicappede i 1993 kom der en aktør med først 10 og senere voksende til 16 medarbejdere, der beskæftiger sig med at kortlægge problemer og tilskynde forskellige ministerier til at lukke op for handicappede på de områder, de har ansvaret for. Herfra er udsendt en god, kortfattet historisk oversigt over dansk handicappolitik (Pedersen & From, 2005). Skønt udgifterne på området vokser hastigt, synes handicappolitik ikke at være blevet partipolitiseret (Bengtsson, 2003).

Det Centrale Handicapråds publikationer kan ses på rådets hjemmeside www.dch.dk, og tilsvarende gælder for Center for Ligebehandling af Handicappede www.clh.dk. Her finder man fx en pjece om handicapkompenserende ydelser i de sociale love (CLH, 2001) og *Dansk Handicappolitik – lige muligheder gennem dialog* (CLH, 2002). Endvidere finder man en lang række undersøgelser af problemer for handicappede eller analyser af sådanne problemer, som fx sektoransvar ved videregående uddannelser (Strange, 1999). Nogle skrifter tager kommunal handicappolitik op (CLH, 2001, 2002), andre begreberne bag handicappolitikken (CLH, 2001). I forbindelse med kommunal handicappolitik bør også nævnes *Det Sociale Danmarkskort* fra Den Sociale Ankestyrelse (2003).

I årene lige efter særforborgens udlægning blev der igangsat en omfattende forsøgsvirksomhed for at belyse, hvordan indsatsen på de gamle særforborgsområder kunne reformeres. I første omgang havde socialstyrelsen et forsøgsprogram kaldet SOFUS, som blev evalueret af Arne Prah (1988). Herefter blev det mere omfattende SUM forsøgsprogram sat i gang, og det foregik i årene 1988-90. Der foreligger en antologi over resultater af handicaprelaterede projekter fra dette program (Holm & Perlt, 1991), samt en evaluering af Clausen (1992).

Mens udlægningen af åndssvageforborgen blev kædet sammen med en omfattende reform af denne, fik udlægningen af den øvrige særforborg ikke tilsvarende drastiske resultater. Den betød imidlertid, at nogle institutioner overgik fra det statslige til det amtskommunale system, selv om de betjente hele landet eller store dele heraf. Nogle udvalgsarbejder i tiden efter udlægningen overvejede, hvad der på længere sigt skulle ske med de såkaldte lands- og landsdelsdækkende funktioner og konsulentordninger (Amtsrådsforeningen, 1990, 1997). Der udtrykkes her bekymring for, at ekspertisen vil gå tabt, hvis funktionerne decentraliseres til amter eller kommuner.

Efter at amterne har overtaget handicapområdet, udvikler de imidlertid selv en ekspertise på dette felt, blandt andet inden for rammerne af amtslige handicaprådgivninger. Den landsdækkende ekspertise udvikles også i form af videnscentre på forskellige handicapområder, som oprettes først i 1990'erne. Udviklingscenter for Specialrådgivning bliver en slags paraply for disse. Centret sponsorerer en række undersøgelser fra AKF om brugen af specialrådgivning (Rieper, Olsen et al., 2001; Olsen, Rieper et al., 2001). Endvidere udgiver centeret fra 1999 og frem en række rapporter om den fremtidige udvikling på forskellige handicapområder (Udviklingscenter for Specialrådgivning, 1999 m.fl.).

En netop gennemført benchmarkingundersøgelse indeholder en oversigt over de sidste 10 års udvikling i handicappolitikken, som imidlertid former sig som en ren gennemgang af ordninger (Rambøll, 2005). Undersøgelsen omfatter desuden en sammenligning af en række handicapforhold i Danmark, Sverige, Holland, Storbritannien og USA. Undersøgelsen konkluderer, at Danmark har et højt serviceniveau uden at adskille sig markant fra de andre lande. En bredere gennemgang af dansk handicappolitik gennem de sidste 25 år findes i Bengtsson (2005).

Tidsskriftet *ViPU Viden*, der udgives af Videnscenter for Psykiatri og Udviklingshæmning (eller oligofrenipsykiatri), udsendte i 2004 et dobbeltnummer med temaet *Fra central institution til eget hjem – 25 år med amterne* (Sørensen (red.), 2004). Heri anføres, at lægestyring er afløst af pædagogvælde, og der peges på, at megen viden, som gik tabt ved udlægningen af særforsorgen i 1980, først nu får en chance for at komme ind på området igen. Der peges desuden på, at alt for få psykologer og psykiatere interesserer sig for udviklingshæmning.

Sahva Fondens udgivelse i anledning af 125 års jubilæet (Becker-Christensen (et al.), 1997) kommer blandt andet ind på de mange forandringer, der fulgte med særforsorgens udlægning. Overdragelsen af de ortopædiske hospitaler til staten gav anledning til en konflikt om prisen, som endte med, at Sahva fik knap en tiendedel af bygningernes værdi. Afhændelsen af de fysiurgiske hospitaler gik lettere. Sahva blev ved med at drive Håndværkerskolen, mens Københavns Kommune etablerede sit eget revalideringssystem til afløsning for Revalideringsklinikken i 1985, og Gelesgaard kostskole fra 1986 blev administreret af Københavns Amt.

Den kommunalreform, der nu er på vej, har ført til den samme bekymring for, om den specialiserede og tværfaglige viden om det enkelte handicap, som nu er i amterne, kan opretholdes (Jantzen, 2004), skønt der

foreslås et stort videnscenter (Viso) til erstatning for de mange mindre, der blev oprettet i 1990'erne.

En række forskningsprojekter fra de senere år kan bidrage til at belyse, hvordan situationen er for handicappede, og dermed hvilke følger der har været af den udvikling, hvoraf særforsorgens udlægning er en del. Levevilkår for mennesker med handicap belyses i rapporter af Steen Bengtsson (1997), Bengtsson & Høgelund (1999) og handicapbegrebet i Bengtsson et al. (2003:37-57) og Bengtsson & Pedersen (2004). Befolkningens holdning til mennesker med handicap ved årtusindeskiftet er undersøgt af Henning Olsen (2000a, 2000b, 2003). Det viser sig, at der er en vis modvilje mod at have med handicappede at gøre, men den er sjældnere hos personer, der har været vant til det, fra de var børn. Modviljen er begrænset, når det drejer sig om handicap som blindhed eller mobilitets-handicap, men større over for spastikere, og rigtig stor, når det handler om psykisk udviklingshæmning eller sindslidelser.

Mange handicappede er i arbejde (Clausen et al., 2004; Bengtsson & Pedersen, 2003). Siden midt i 1990'erne har man satset på en aktiv linje i beskæftigelsen, mens anvendelsen af førtidspension er blevet mindre (Bengtsson, 2002b). På dette punkt adskiller Danmark sig fra de fleste OECD-lande (OECD, 2003; Marin & Prinz, 2003; Bengtsson, 2004). Dette er sket ved at gøre invaliditetspensioneringen mere beskæftigelsesorienteret. I andre lande har man forsøgt at begrænse pensioner som følge af invaliditet ved at gå tilbage til rent medicinske kriterier, men dette er der dog kun kommet meget begrænsede resultater eller ingen resultater ud af (Bengtsson & Høgelund, 1999).

Resultaterne af enkeltintegration i børnehaver er blevet evalueret af Mai Heide Ottosen og Tea Torbenfeldt Bengtsson (Ottosen & Bengtsson, 2002), som finder frem til, at denne i praksis ofte blot bliver til, at børn med handicap leger parallelt med andre børn, men uden at have meget med dem at gøre. Forholdet mellem forældre med handicappede børn og de sociale myndigheder bliver belyst i en række undersøgelser (Bengtsson & Middelboe, 2001; Bengtsson & Pedersen, 2003; Bengtsson, 2003). Det viser sig, at forholdet er meget stærkt afhængigt af, hvilken sagsbehandler man har. Undersøgelserne forsøger sig også med nogle metoder til at udvikle dette forhold, brugerundersøgelser og lyttemøder. En kortlægning af sektoransvaret finder endelig frem til, at dette er gennemført i større eller mindre grad på flere statslige områder gennem Det Centrale Handicapråd, mens gennemslaget på det kommunale område har været betydeligt mindre (Bengtsson, 2005).

NORMALISERING OG INTEGRATION

Der er udbredt enighed om, at loven om udlægningen af særforsorgen og de følgende praktiske ændringer heraf har været båret af ideer om *integration* og *normalisering* (Højberg et al., 1996; Kirkebæk, 1998; Pedersen (red.), 2005; Rønn, 1996a; Sørensen, 2005; Tetler, 2000a; Wass (red.), 2000a; Wiederholt (red.), 2002).

Begreberne integration og normalisering diskuteres teoretisk af henholdsvis pædagogiske og sociologiske forskere og af en enkelt etnologisk forsker. Den teoretiske diskussion af normaliseringsens reference og forudsætningerne for integration er især ført af pædagogiske danske forskere som Ditte Sørensen (2005), Jesper Holst (1993a, 1993b, 1998), Birgit Kirkebæk (2001a, 2002a, 2002b) og Susan Tetler (1998, 2000a, 2000b, 2004), den svenske pædagogiske forsker Anders Gustavsson (2001) og svenske Karl Grunewald (1972), den danske etnologiske forsker Edith Mandrup Rønn (1996a), de norske sociologer Johans Tveit Sandvin (i: Sandvin (red.), 1992, 1996, 1998), Ole Petter Askheim (2003) og Arne-Johan Johansen (1996) og den svenske sociolog Söder (i: Sandvin (red.), 1981, 1991, 1992) og i artikelform den ukendte danske Birte Bonde (1982).

Samtidig var normalisering og integration som principper også noget, der fyldte i den debat, der blev ført af fagfolk på området i diverse tidsskriftartikler som optakt til og reaktion på udlægningen (Ammitzbøll, 1983; Autio, 1981; Bank-Mikkelsen, 1969, 1971b, 1977a, 1979a, 1979b,

1979c; Billing, 1978; Bressendorf, 1978; Dybris, 1984; Fleischer, 1978; Glavind, 1979; Goldschmidt (et al.), 1979; Hansen, 1983; Heine & Johannesson, 1982; IE, 1978; Jahn, 1979; Jensen, 1979; Lauth, 1982; Nielsen, 1978; Nissen, 1980; Schwartz, 1978; Trudsø, 1969; Toft Hansen, 1979; Wedel, 1985; Østergaard, 1983).

Den nærmere uddybning af begreberne udløser ofte et for eller imod den handicappolitiske reform. Nyere artikler er dog karakteriseret ved at være mindre debatorienterede og mere teoretisk funderede (Bømler, 1999; Dam, 1995; Hansen, 1999; Henriksen, 1991; Holst, 1993b, 1998; Jespersen, 1996; Kirkebæk, 1997b, 1997c, 1998, 2002a, 2002b; Klinte, 2002; Kristiansen, 1996; Rasmussen, 2002; Rosenlund, 2004; Rønn, 1996C; Varming, 1991; Varming & Rasmussen, 1990).

Ved et samlet overblik over litteraturen er Bondes artikel fra 1982 og Sørensens bog fra 2005 de fyldigste danske bud på teoretiske gennemgange af normaliseringsidealene, som de har præget den handicappolitiske udvikling i Danmark, suppleret af Rønn (Rønn 1996a, 1996b) og Kirkebæk (1997b, 1997c, 1998, 2001a, 2002a, 2002b). Også Tetler (1998, 2000a, 2000b, 2004), Sørensen (2005) og Henning V. Sletved & Henrik Haubro (1982a, 1982b, 1982c, 1983, 1985) og Sletved (1982) har beskæftiget sig teoretisk med integrationsbegrebet og dets anvendelse i praksis herhjemme.

Grundlæggende refereres der til stadighed til den tidligere forsorgschef Bank-Mikkelsens udbredelse af målsætningen om “at lade psykisk udviklingshæmmede opnå en tilværelse så nær det normale som muligt” som et vigtigt afsæt for både normaliseringsidealene og integrationsidealene (se fx Sørensen, 2005; Højberg et al., 1996; Rønn, 2001; Sandvin i: Sandvin (red.), 1992; Sandvin, 1996; Wiederholt (red.), 2002). Bank-Mikkelsen peger i sine argumenter for normalisering på at give de åndssvage en normal tilværelse, hvilket vil sige en ligestilling med andre borgere med hensyn til rettigheder og forpligtelser (Bank-Mikkelsen, 1971b).

Bank-Mikkelsen fremhæver, at han ikke ønsker at give et teoretisk bud på normalisering, men at hans hensigt er at give de åndssvage samme vilkår og muligheder som alle andre (Bank-Mikkelsen, 1969). Den tidligere svenske talsmand for Riksförbundet Bengt Nirje fremhæves ligeledes for sin fortolkning af princippet, som også har haft indflydelse på det danske arbejde (Bonde, 1982; Rønn, 1996a; Sandvin i: Sandvin (red.), 1992).

Ifølge Nirje ligger forskellen mellem hans og Bank-Mikkelsens

normaliseringsidealer i, at Bank-Mikkelsen fokuserer på normalisering som mål, hvor Nirje i højere grad anser normalisering som middel og metode til at påvirke det medicinske, psykologiske, sociale, politiske og uddannelsesmæssige arbejde (Nirje, 1969). Ydermere udbredte Bank-Mikkelsen normaliseringsidealet op til Forsorgsloven af 1959 og frem og rettede sin kritik mod institutionsomsorgen (Kirkebæk, 2001a), hvorimod Nirje skrev om normalisering i en tid, hvor udviklingen i den svenske forsorg var præget af en nedbrydning af de store institutioner (Sandvin i: Sandvin (red.), 1992). En tredje forskel ligger i Bank-Mikkelsens stærke betoning af administrativ normalisering, dvs. sektoransvar.

Bonde (1982) og Sørensen (2005) gennemgår normaliseringsidealerne. Bonde peger på, at normaliseringstanken stort set er blevet accepteret som målsætning. Den kritik, der har været, har haft relation til praktiske problemer.

Bonde fremhæver, at Bank-Mikkelsen så normalisering som et mål (Bonde, 1982). Derved adskiller han normalisering og integration, da integration for Bank-Mikkelsen kan være en metode eller proces til at opnå normale levevilkår, men at det ikke nødvendigvis behøver at være det. Det kan fx også opnås ved segregering i små grupper med et specielt behandlingssigte. På samme måde skriver Bonde også, at Bank-Mikkelsen ikke ønskede at sammenstille normalisering med normalitet. Det handlede ikke om at gøre åndssvage normale, ligesom det forekom Bank-Mikkelsen problematisk at svare på, hvad der er normalt. Han ville holde det på et rettighedsspørgsmål (ibid.).

Derved adskiller han sig fra Nirje, der vil normalisere hele miljøet, aktiviteterne, holdningerne og den atmosfære, der omgiver de åndssvage. Ifølge Nirje var det hverdagsmønstrene, der skulle normaliseres for at udvikle de åndssvage. Heller ikke Nirje sidestiller normalisering med integration i det omgivende samfund (ibid.). Sørensen peger på, at der opstod en kritik af normaliseringstanken i 1990'erne, fordi perspektivet ændrede sig fra at handle om normaliserede vilkår til at handle om en integrations- og normaliseringsideologi (Sørensen, 2005). Normalisering kom dermed til at handle om behandling, og i stedet for at give den handicappede rimelige forhold blev det til at få denne til at fremtræde som mere normal, acceptabel og "spiselig" for andre mennesker.

Integrationsprincippet handlede ifølge Sørensen om at gøre samfundets almindelige sociale institutioner rummelige for mennesker med udviklingshæmninger og dermed hindre eksklusion, men det resulterede i et planlægningsprincip om, at kommunerne hjemtog mennesker med ud-

viklingshæmning, som ikke havde anden tilknytning, end at de oprindeligt var født i vedkommendes kommune (Sørensen, 2005). Samtidig begyndte man at benytte begrebet normal om de udviklingshæmmedes adfærd og definerede, hvordan adfærden skulle være, og hvordan de udviklingshæmmede skulle bo og leve (Sørensen, 2005 – jf. i øvrigt kapitel 8 om canadieren Wolfensbergers normaliseringstese).

Den teoretiske kritik i 1990'erne bliver bl.a. udtrykt af Holst, der peger på, at normalitet bliver brugt som reference for normalisering (Holst, 1993a). Derfor er han kritisk over for normalisering:

For det første er det et spørgsmål, om det almindelige liv reelt eksisterer ud over som andet end en forestilling. Og selv om den kan måles statistisk, er det ikke sikkert, at vi oplever og tænker vores liv ens. For det andet er det et spørgsmål, om forestillingerne om det almindelige liv kan være foreskrivende for planlægningen og indretningen af bestemte befolkningsgruppers livsmuligheder.¹

Denne kritik følges op af Sandvin og Rønn. Sandvin peger på, at normaliseringsbegrebet umiddelbart associerer til et statistisk normalitetsbegreb (Sandvin i: Sandvin (red.), 1992). Men han finder det svært at definere et sådant normalitetsbegreb, fordi det almindelige vil variere afhængigt af det geografiske, sociale og kulturelle miljø, ligesom det afhænger af, hvem der er i position til at definere det. Derfor mener han, at det vil føre til standardiserede løsninger, der ikke nødvendigvis er det mest ønskværdige, hvis normen overføres direkte til den udviklingshæmmede.

Sandvin peger på, at det statistiske normalitetsbegreb – det at ligne mennesker som de er flest – ofte vil være sammenfaldende med et kulturelt normalitetsbegreb, fordi det statistiske normalitetsbegreb ofte er subjektivt bedømt. Samtidig peger han dog på faren for at følge en såkaldt samfundsmæssig harmonimodel, der er karakteriseret ved de værdier, der er enighed om er eftertragtede værdige, fordi realiseringen af sådanne værdier ofte vil ske gennem interessekampe (ibid.).

Rønn opfatter Bank-Mikkelsens og Nirjes normaliseringsbegreb som noget, der handler om "spiselighed". Hun mener, at de ønsker at overføre de kulturelle levemåder, som de opfatter, at de ikke-åndssvage er i besiddelse af, til åndssvage (Rønn, 1996a). Hun spørger til, om man

1. Holst, Jesper: *Forsorgsideologi i forandring*. 1993a. s.18

dengang mente, at der eksisterer en enhedskultur, eller om man mente, at der er visse kulturer, der burde virke som forbillede for andre. Hun påpeger, at ønsket om, at alle skal leve med samme levevilkår, er at nærme sig en tilstand, hvor vi ønsker, at alle skal være ens, og hermed får vi en enhedskultur. Denne enhedskultur problematiserer hun, fordi hun som Sandvin ikke mener, at det gennemsnitlige nødvendigvis er det mest ønskværdige (ibid.).

Tetler er mere positiv over for integrationsidealet, om end hun også er kritisk over for den praktiske integration, der er foregået (Tetler, 2000a, 2000b). Hun mener, at det blev en fysisk udflytning, men at der forsat var tale om segregation, fordi fagfolk fortrinsvis fokuserede på separationen fra institutionerne og ikke på at udvikle en forståelse af, hvordan de integrerede personer kunne inddrages i fællesskabet. Tetler skelner derved mellem tre former for integration inspireret af Söder: fysisk integration – fysisk placering samme sted; funktionel integration – fælles udnyttelse af fælles ressourcer; social integration – et fællesskab, hvor de pågældende har regelmæssig kontakt med hinanden og oplever sig selv og hinanden som en naturlig del af fællesskabet (Tetler, 2000b).

I tiden omkring udlægningen skrev Sletved og Haubro en række bøger, som bl.a. handler om integration. Ligesom artiklerne fra denne tid fokuserer de mest på integrationen, som den tager sig ud i praksis (Sletved & Haubro, 1982a, 1982b, 1982c, 1983, 1985). De tager afsæt i, at integration ikke skal opfattes som et mål, men som en holdning (Sletved & Haubro, 1982a). For dem er det en holdning om social lighed og ikke et praktisk mål. Ligesom Tetler m.fl. kritiserer de det handicappolitiske felt for at tage afsæt i integration som mål.

Et praktisk perspektiv på integration finder man igen hos sociologen Hans Christian Hansen, om end fra en helt anden vinkel (Hansen, 2002, 2000a, 2000b). Han fokuserer i sine værker på udviklingshæmmedes sociale netværk. Her gør han opmærksom på, at få udviklingshæmmede har sociale kontakter til ikke-udviklingshæmmede. Han ser ikke integration med udgangspunkt i en fysisk placering, i stedet handler hans integrationsbegreb om at skabe de bedst mulige vilkår for tilknytning og samspil mellem udviklingshæmmede og ikke-udviklingshæmmede (Hansen, 2002). Med sine værker ønsker han at sigte mod praktisk anvendelse.

PÆDAGOGISKE VINKLER

Ifølge Kirkebæk (2001a), Rønn (1996a) og Sørensen (2005) fik pædagogerne fornyet status i forlængelse af Åndssvagebogen af 1959, hvor de skulle praktisere de nye normaliseringstanker, og lægerne mistede derved en del af deres ledelse. Denne udvikling fortsatte med udlægningen af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg, hvor det primært var pædagogisk personale, der blev ansat i forbindelse med de nye bofællesskaber og i specialundervisningen (Sørensen, 2005; Øgendahl, 2000), og det har haft betydning for litteraturen.

En mindre del af den pædagogiske litteratur kan siges at relatere sig direkte til udlægningen, mens flere beskæftiger sig mere indirekte med udlægningen i kraft af et fornyet fokus på handicap, den handicappedes relationer til andre og den handicappedes position i samfundet. I dette litteraturstudie har vi valgt at fokusere på den pædagogiske litteratur, der relaterer sig direkte til udlægningen, da den øvrige litteratur er meget omfattende og derfor påkræver et særskilt litteraturstudie.

I både Danmark og Norge blev pædagogiske forskere som Jesper Holst, Per Holm, Pia Knudsen, Birger Perlt, Søs Balch Olsen, Hans Clausen, Gunnar Stangvik, Eiliv Solum m.fl. optaget af et fokus på *livskvalitet* som reaktion på de integrerings- og normaliseringstanker, der havde påvirket udlægningen. Livskvalitetsforskere søger at vende fokus mod, hvilke faktorer der betinger 'det gode liv' i et ønske om at sætte udviklings-

hæmmedes ønsker, behov og muligheder for valg på dagsordenen (Holm & Perlt (red.), 1989; Knudsen et al., 1990).

I livskvalitetslitteraturen bliver det fremhævet, at livskvalitet er en subjektiv størrelse, der tager afsæt i den udviklingshæmmedes opfattelse af eget liv og livsvilkårene for det (Holm & Perlt (red.), 1989; Holm (red.), 1995; Knudsen et al., 1990; Stangvik, 1987; Stangvik & Solum, 1987). Den danske og den norske forskning adskiller sig fra hinanden ved, at Stangvik og Solum skriver i forlængelse af normaliseringstankerne, hvorimod de danske forskere skriver i forlængelse af kritikken af normaliserings-tankerne for at være normative og tage udgangspunkt i et statistisk normalitetsbegreb (Holm & Perlt (red.), 1989; Holm (red.), 1995).

Der bliver beskrevet modeller for, hvordan man i pædagogisk arbejde kan arbejde ud fra et livskvalitetsperspektiv, hvor de søger at give et bud på vilkårene for et godt liv, idet de peger på, at der findes nogle grundlæggende menneskelige forudsætninger for livskvalitet. Disse vilkår drejer sig bl.a. om, at den enkelte indgår i sociale relationer, som fører til en oplevelse af, at man er noget værd og er betydningsfuld. Relationerne skal have en vis hyppighed, varighed, intensitet og rumme forskellige relationer, ligesom de sociale relationer skal give mulighed for at mestre egen tilværelse (Holm & Perlt (red.), 1989; Knudsen et al., 1990). Forskerne peger selv på en fare for formynderi og ser derfor arbejdet med livskvalitet som under udvikling, men peger på, at arbejdet med livskvalitet flytter fokus til den enkelte udviklingshæmmedes egen opfattelse.

En anden reaktion på udlægningen af særforsorgen repræsenteres af Jean-Marie Soulié, der er fortaler for subkulturer af udviklingshæmmede (Soulié, 1981, 1984, 1988, 1989a, 1989b). Soulié stiller sig kritisk over for den integration, der fandt sted som følge af udlægningen. Han peger på, at mange udviklingshæmmede er blevet fysisk integreret i lokal-samfundene ved at være flyttet i lejlighed eller på eget værelse; men han ser ikke, at udflytningen nødvendigvis har ført til integration af den udviklingshæmmede på dennes egne præmisser. Soulié peger på, at mange udviklingshæmmede dermed er blevet ensomme og usynliggjort (Soulié, 1988).

Løsningen på dette, mener Soulié, er sammen med udviklingshæmmede at opbygge rammer, hvor en subkultur kan udvikle sig på egne præmisser. Her skal udviklingshæmmede kunne opbygge fællesskaber, som kan støtte dem i integrationsprocessen. I den norske litteratur giver Nils Christie et andet bud på en modkultur til en dominerende kultur (Christie, 1990). Christie fremhæver Camphill-landsbyer for udvik-

lingshæmmede, deres familier samt ikke-udviklingshæmmede personale som en mulighed for at overkomme skellet mellem integration og segregation.

WOLFENSBERGER OG PÆDAGOGERNE

Litteraturen peger på, at pædagogerne i tiden efter særforborgens udlægning blev dominerende i omsorgen og behandlingen af de udviklingshæmmede, hvilket betød dels en øget træning af de udviklingshæmmede, dels at pædagogerne efter udlægningen fik nye roller (Sørensen, 2005; Øgendahl, 2000; Pedersen (red.), 2005; Kirkebæk, 2001a; Rønn, 1996a, 2001; Tetler, 2000a, 2000b). Pædagogerne skulle nu hjælpe de udviklingshæmmede med at bo og klare sig selv, ligesom en træning af almindelige praktiske gøremål allerede var påbegyndt i 1960'erne og 1970'erne.

Canadieren Wolf Wolfensberger tog det skandinaviske normaliseringsbegreb op og gjorde det internationalt kendt i forskerkredse. Hans opfattelse af normalisering har også haft betydning for den danske ideologidebat og indflydelse på den pædagogiske praksis (Sørensen, 2005; Bonde, 1982; Pedersen (red.), 2005; Holst, 1993a; Rønn, 1996a). Wolfensbergers normaliseringstese adskiller sig fra Bank-Mikkelsens og Nirjes ved at betone den udviklingshæmmedes relationer til andre og andres vurdering af denne. De skandinaviske teser fokuserede mere på et socialpolitisk og handicappolitisk rettighedsprincip (Bank-Mikkelsen, 1969; Nirje, 1969; Wolfensberger, 1969; Rønn, 1996a; Bonde, 1982).

Wolfensberger retter sit søgelys mod de processer, der devaluerer visse mennesker (Wolfensberger, 1969; Sandvin i: Sandvin (red.), 1992; Bonde, 1982). For at kompensere for den devaluerede rolle, som den enkelte bliver tildelt, peger Wolfensberger på normalisering som en løsningsmodel. Ifølge Wolfensbergers normaliseringstese skal den enkelte hjælpes til at opnå en personlig adfærd eller karakteristika, som så vidt muligt er kulturelt tidstypisk (Wolfensberger, 1969; Holst, 1993a). Dette gøres ved at styrke den enkeltes kompetence, så vedkommende bedre bliver i stand til at udfylde visse socialt værdsatte roller og ved at styrke personens image, så vedkommende bliver opfattet mere positivt af andre, så de dermed i større grad vil tildele vedkommende de socialt værdsatte roller (ibid.). Derved sætter Wolfensberger fokus på en ændring af den udviklingshæmmedes adfærd, hvor det ifølge Bonde, Rønn og Sandvin var både Nirje og Bank-Mikkelsens hensigt at normalisere foranstaltningerne

og tiltagene for de udviklingshæmmede (Bonde, 1982; Sandvin i: Sandvin (red.), 1992; Rønn, 1996a).

Megen af den førnævnte pædagogiske litteratur, vi her har fra-
valgt, som beskæftiger sig med praktiske pædagogiske tiltag, viser et felt,
der er optaget af at træne og kvalificere den udviklingshæmmede til selv at
tage aktivt del i eget liv. Bonde peger på, at denne træning af udviklings-
hæmmede er en følge af, at dansk pædagogik har indarbejdet Wolfensber-
gers normaliseringstese (Bonde, 1982). Kirkebæk skriver, at Bank-Mikkelsen
oplevede, at hans normaliseringsideal var blevet teoretiseret væk fra
den oprindelige idé. At normalisering blev fortolket som normalitet, hvil-
ket satte sit præg på pædagogiske træningsprogrammer (Kirkebæk, 2001a).
Det er netop denne kritik, livskvalitetsforskerne griber fat i.

BILAG

DEN ANVENDTE METODE I DETTE LITTERATURSTUDIE

I dette afsluttende afsnit præciserer vi, hvordan vi har afgrænset emnet, hvordan vi har ledt efter litteraturen, om det indtryk vi har fået af litteraturen på dette område, og hvordan vi har sorteret litteraturen.

Problemstillinger og første afgrænsning

Udgangspunktet for dette litteraturstudie er 'særforsorgens udlægning'. Helt snævert betyder det Lov nr.257 af 8. juni 1978 om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg. Men blot ved at se i Betænkning nr. 781 fra 1976, som var en forberedelse af denne lov, bliver det klart, at ordene indeholder mere. Der er tale om en udvikling, som går helt tilbage til de år i 1950'erne, hvor særforsorgen stadig var under opbygning. Et begreb som *normalisering* er vigtigt, og det har flere sider. Selve særforsorgens udlægning er udtryk for det, der blev betegnet *administrativ* normalisering.

Et andet begreb, man konsekvent støder på i den litteratur, der har med særforsorgens udlægning at gøre, er *integration*. Udlægningen er en administrativ reform, men baggrunden, for at den foretages, fremstilles ofte i litteraturen som et ønske om at videreføre integrationen af mennesker med handicap. Det viser sig senere at skabe behov for flere admini-

strative reformer, som fx afskaffelsen af institutionsbegrebet i 1998. Der er således både en historie, der går forud, og en historie efter selve den administrative reform fra 1980, som ligger i udtrykket 'særforsorgens udlægning'.

Derfor handler dette litteraturstudie ikke kun om selve den administrative proces i forbindelse med særforsorgens udlægning, men også om den bredere handicappolitiske udvikling, som denne proces skal forstås i sammenhæng med. Det kan være vanskeligt på forhånd at afgrænse emnet mere præcist, end en sådan rund formulering er udtryk for. Vi er derfor gået på jagt efter litteratur efter de retningslinjer, som de ovenstående betragtninger angiver.

Oversigten handler om udviklingen i Danmark. Vi har også medtaget lidt overordnet svensk og norsk litteratur, fordi den handicappolitiske udvikling i disse lande har været nært knyttet til udviklingen i Danmark, og tankerne i vidt omfang har influeret på hinanden. Vi skal imidlertid ikke komme nærmere ind på udviklingen i Sverige og Norge, som på væsentlige punkter adskiller sig fra den danske.

Problemstillingen var således bred i første søgning. Ved sorteringen af litteraturen har vi derfor måttet afgrænse emnet klarere, som det fremgår i de følgende afsnit.

Søgning af litteratur

Formålet med litteraturstudiet har været at indsamle viden om særforsorgens udlægning via offentliggjort litteratur, der relaterer sig til ovenstående umiddelbare afgrænsning. I første omgang søgte vi litteratur, som direkte handlede om særforsorgens udlægning, både litteratur, der anlagde en socialpolitisk vinkel, og litteratur med en pædagogisk, kulturfaglig eller sociologisk vinkel. Vi fik hurtigt bekræftet, at denne litteratur er yderst sparsom inden for dansk forskning. Til gengæld er både svensk og norsk forskning i væsentligt større grad repræsenteret med hensyn til litteratur omhandlende henholdsvis den svenske og norske decentraliseringsproces på handicapområdet. På den baggrund har vi derfor valgt at medtage litteratur, der ikke er forskning. Den samlede søgning har været afgrænset af følgende kriterier:

- Forskning relateret til særforsorgens udlægning i Danmark
- Anden dansk litteratur om udlægningen ud fra principperne:
 - Den forudgående proces koncentreret omkring tiden op til udlægningen i 1980

- Implementeringen af loven
- Politiske og ideologiske reaktioner på den administrative udlægning og de følgende praktiske foranstaltninger
- Hvilken indflydelse udlægningen har haft på nyere handicappolitik.
- Den vigtigste forskning om tilsvarende reformer og udviklinger i Norge og Sverige.

Vi har brugt Det Kongelige Biblioteks litteraturliste *Danbib* til at søge litteratur, ligesom vi har suppleret med søgninger i de nationale litteraturlister *Bibsys* (norsk) og *Libris* (svensk). Søgningen i de svenske og norske databaser har dog ikke været systematisk. I søgningen på *Danbib* har vi anvendt følgende søgeord i trunke og kombinerede former:

Handicap?, Histori?, Integr?, Livskvalitet?, Normal?, Politi?, Særforsorg?, Udlæg?, Udviklingshæm?, Åndssvag?

Derudover har vi suppleret søgningen med internetsøgninger på *Google*, *dch.dk*, *clh.dk*, *social.dk*, *folketinget.dk*, *Socialpædagogernes Landsforbund* m.fl. (jf. litteraturlisten), hvor vi har fundet litteraturomtaler, netpublikationer m.m. Endvidere har vi haft kontakt til fagpersoner med kendskab til den handicappolitiske udvikling, som har givet anbefalinger til perspektiver, relevant litteratur og nogle fornuftige fravalg af litteratur.

Karakteristik af litteratur

Litteraturen om særforsorgens udlægning viste sig som beskrevet at være meget ujævn. Som pendant til den begrænsede forskning omhandlende den handicappolitiske udvikling er der til gengæld en hel del litteratur, der tager enkeltemner op, som er relateret til denne udvikling. Det kan fx være udviklingen på en bestemt institution eller forholdene for en bestemt handicapgruppe. En stor del af denne litteratur er pædagogisk. Den pædagogiske litteratur er meget omfattende, og den kan vurderes at relatere sig til særforsorgens udlægning i varierende grad. Derfor har vi valgt at sortere i den pædagogiske litteratur, som beskrevet i det følgende afsnit.

Den *forskning*, der foreligger, har i de fleste tilfælde sit fokus på noget andet end særforsorgens udlægning, handicappolitik eller handicappejdes vilkår i det hele taget. Det kan være, at fokus er på forholdet mellem administrative enheder og udviklingen af det administrative apparat generelt, og at særforsorgens udlægning blot betragtes som en mere eller

mindre tilfældig case, der bruges til at belyse nogle generelle forhold. Fokus kan være på organisationsudvikling eller på, hvordan man bærer sig ad med at studere organisationsudvikling, hvor særforsorgens udlægning bliver en anledning til at komme ind i en offentlig organisation på et tidspunkt, hvor en forandringsproces er i gang. Eller anden forskning inddrager særforsorgens udlægning perifert i et handicapshistorisk perspektiv.

En stor del af den litteratur, der relaterer sig til emnet, er såkaldt "grå" litteratur, dvs. udgivet af en forening, på et ukendt forlag eller at den kun foreligger fx i artikelform af ukendte forfattere, ligesom der også findes et stort antal studenteropgaver.

En stor del af de artikler, der er skrevet om særforsorgens udlægning, er skrevet af repræsentanter for personaleorganisationer i de tidsskrifter, som disse organisationer udgiver. Disse artikler er naturligvis stærkt præget af den interessekamp, som de pågældende organisationer står i. Det samme gælder ofte artikler i de samme tidsskrifter, som andre medlemmer af faggruppen eller udefrakommende har skrevet.

Ligeledes er der en del artikler, der på samme måde er stærkt præget af en holdning til forholdene. Det kan være administrationens folk, der orienterer om udlægningen eller kommenterer problemer i forbindelse med den. Eller det kan være repræsentanter for handicaporganisationer, der fremfører deres synspunkter.

Sortering af litteraturen

Litteraturen i sin helhed er meget omfattende. Der må derfor foretages bevidste afgrænsninger og en klar sortering af den udvalgte litteratur. Der findes overvældende mængder af pædagogisk litteratur, som på en eller anden måde kan relateres til *normalisering* og *integration*. For at holde fokus på den generelle udvikling, har vi fravalgt litteratur, der omhandler specifikke steder, amter og lign., med mindre de berører den generelle udvikling. På samme måde har vi ikke medtaget litteratur om udviklingshæmmede generelt. Litteratur, der beskæftiger sig med afgrænsede handicapgrupper, er kun taget med, hvis det pædagogiske perspektiv har direkte reference til udlægningen af særforsorgen.

Man kan ligeledes finde mængder af litteratur på handicapområdet, som på en eller anden måde har noget med *sektoransvar* at gøre. Da sektoransvar har været et af de vigtigste begreber i dansk handicappolitik i de senere årtier, har alt det, der skrives, en eller anden forbindelse med dette begreb. Det er derfor klart, at for at få en nogenlunde afbalanceret

oversigt ud af det har vi måttet foretage en vurdering af, hvilke ting der især havde relevans i forhold til særforsorgens udlægning.

Vi har valgt at sætte *Socialreformen fra 1933* som det politiske skæringspunkt, fordi staten her påtog sig ansvaret for omsorgen for handicappede. Her er det relevant at se på litteratur, der fokuserer på denne lovs betydning for den efterfølgende handicappolitik. *Åndsvagelovgivningen fra 1959* har også en betydning, fordi loven om udlægningen af åndsvageforsorgen og den øvrige særforsorg på mange måder er en opfølgning af denne lov. Her har vi ligeledes valgt at medtage den litteratur, der belyser betydningen for processen, der førte frem mod udlægningen af særforsorgen. Det samme princip er anvendt på lovgivning og handicappolitik fra de efterfølgende årtier. Vi har medtaget et udvalg af værker, der samlet giver et billede af videreudviklingen og de politiske konsekvenser af udlægningen.

Vi har søgt i specialer fra sociologi, økonomi, statskundskab, kulturvidenskabelige studier m.m. Vi har ikke fundet nogen med direkte relevans, og samtidig er flere potentielt interessante klausuleret, således at de ikke er offentligt tilgængelige. Vi har fravalgt bacheloropgaver og andre almindelige studenteropgaver, fordi der er skrevet utallige af disse fra fx DPU, pædagog- og socialrådgiveruddannelserne, og det ville være for omfattende et arbejde at vurdere deres kvalitet og relevans.

Et andet håndfast afgrænsningskriterium er *publiceringsformen*. Vi har stræbt efter at dække udgivne bøger, mens vi givetvis kun har halvdelen af de artikler, der er skrevet. En mere fuldstændig dækning ville kræve, at man gennemså de relevante årgange af en række tidsskrifter systematisk. I dagspressen og den populære ugepresse har vi slet ikke søgt. Ligeledes har vi ikke gjort noget for at finde udsendelser i radio og tv med relation til særforsorgens udlægning. Et tredje redskab til sorteringen af litteraturen har været den *inddeling i emner*, som vi har benyttet. Inddelingen er foretaget ud fra litteraturlisten, som den så ud på et tidspunkt midt i arbejdet med projektet.

LITTERATUR

- Albertsen, N. (1980): Mere om særforborgens udlægning og lidt om integration. I: Hansen, O. (red.): *Udviklingsarbejde i folkeskolen*. Bind 2, s. 12-17.
- Ammitzbøll, L. (1983): Hvorfor give dem normer de ikke kan leve op til? I: *Folkeskolen*. Årg. 100, nr. 24, s. 1058-1061.
- Amtsrådsforeningen: www.arf.dk.
- Amtsrådsforeningen (1998): *Vedtægter for vidensenheden for den amtskommunale specialrådgivning på handicapområdet*. København: Amtsrådsforeningen. Centralt rådgivningsforum for den amtskommunale specialrådgivning på handicapområdet.
- Amtsrådsforeningen (1997): *Rapport fra Amtsrådsforeningens arbejdsgruppe om den fremtidige organisation og varetagelse af den amtskommunale specialrådgivning på handicapområdet*. København: Amtsrådsforeningen.
- Amtsrådsforeningen (1990): *Rapport fra Amtsrådsforeningens arbejdsgruppe om lands- og landsdækkende institutioner og funktioner inden for social-, undervisnings- og kultursektoren*. Amtsrådsforeningen i Danmark. København: Amtsrådsforeningen.
- Amtsrådsforeningen (1979): *Udlægning af særforborgens*. København: Amtsrådsforeningen.

- Amtsrådsforeningen (1978): *Særforsorgens indhold. Amtsrådsforeningens konference om særforsorgen den 25.-26. april 1977*. København: Amtsrådsforeningen.
- Andersen, D. (1984): *Særforsorgens udlægning. Situationen for psykisk handicappede og døve*. København: Socialforskningsinstituttet. Publikation 128.
- Andersen, E. (1977): Bistandslov og særforsorgen. I: *Socialpædagogen*. Årg. 34, nr. 18, s. 454-455.
- Andersen, J.G. ([1998] 2. udg. 2005): *Politik og samfund i forandring*. Columbus.
- Andersen, S.E. & Holstein, B.E. (1981): Blinde i folkeskolen – et resume af undersøgelse. I: *Skolepsykologi*. Årg. 18, nr. 2, s. 83-103.
- Andersen, S.E. & Holstein, B.E. (1978): *Integration af synshandicappede elever i folkeskolen*. København: Danmarks Lærerhøjskole. Institut for Pædagogik og Psykologi. 2 bind.
- Andersen, T. & Thøgersen, M. (2000): Evaluering af politikken over for børn med handicap. Statusrapport 1. Forvaltningschefundersøgelse. København: Socialministeriet.
- Arly (1977): Amterne bør have det fulde ansvar – mener Lærernes Centralorganisation i spørgsmålet om særforsorgens udlægning. I: *Folkeskolen*. Årg. 94, nr. 33, s. 1480.
- Askheim, O.P. (2003): *Fra normalisering til empowerment. Ideologier og praksis i arbeid med funksjonshemmede*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Asmussen, O. & Duysen, L.H. (1977): Betænkning om særforsorgen. (Sammenfatning af to artikler). I: *Danmarks Amtsråd*. Årg. 8, nr. 6, s. 15-19.
- Autio, S. (1981): Normalisering af handicappede børns livsvilkår. I: *Børn i tiden*. Årg. 76, nr. 8/9, s. 180-184.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1991): *Udviklingshæmmedes levevilkår*. Hvidovre: Forlaget LEV.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1987): *LEV i 35 år. 35 år i LEV 1952-1987*. Hvidovre: Forlaget LEV.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1985): Derfor ikke længere særlovgivning. I: *Psykisk Utvecklingshämning*. Nr. 3, s. 1-4.
- Bank Mikkelsen, N.E. (1981): Tilsyn og råd udefra nødvendig og ikke udtryk for mistillid. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 12, nr. 1, s. 13-15.

- Bank-Mikkelsen, N.E. (1979a): Handicappede mennesker er en ganske normal del af befolkningen. I: *Udlægning af særforsorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 12-15.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1979b): Særforsorgens udlægning 1. januar 1980. En administrativ reform som nok får gode følger. I: *Helse*. Årg. 25, nr. 6, s. 180-183.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1979c): Udlægning til kommuner og amtskommuner vil medføre forbedringer. I: *De sociale udvalg. Danske Kommuner*. Årg. 10, nr. 9, s. 16-17.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1977a): En normaliseret tilværelse for de handicappede. I: *Læsepædagogen*. Årg. 25, nr. 7, s. 422-425.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1977b): Væk fra bås-systemet i særforsorgen. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 10, s. 6-7.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1976): Jo hurtigere man kan slippe ud af statens favntag des bedre. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 7, nr. 11, s. 8-10.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1971a): Ikke institutionsghettoer – men normale boligvilkår. I: *Boligen*. Nr. 3, s. 112-115.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1971b): Noget om åndssvage. I: Jepsen, J. (red.): *Afvigerbehandling*. København. S. 116-134.
- Bank-Mikkelsen, N.E. (1969): A metropolitan area in Denmark: Copenhagen. I: Kugel & Wolfensberger (eds.): *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Residents Committee on mental retardation. S. 229-253.
- Barow, T., Grunewald, K. & Nirje, B. (2003): Sveriges väg till integrering I: *Nordisk tidsskrift for specialpædagogikk*. Årg. 81, nr. 3, s. 85-198, 200.
- Basilier, T. (1969): *Nordisk kongres for specialundervisning 1969. Problemer omkring integrering af hørehæmmede*. København: Nordisk Audiologisk Selskab.
- Bast, E. (1978): Særforsorgens udlægning. I: *Socialrådgiveren*. Årg. 40, nr. 2, s. 49-53.
- Bech, R., Lindberg-Nielsen, A. & Nielsen, R. (red.) (1990): *10 år i amtet*, I og II. Specialpædagogik. Årg. 10, nr. 3 & 4.
- Becker-Christensen, H. (red.) (1997): *Fra forsorg til service. Sahva Fonden 125 års udvikling*. København: Institut for Grænseregionsforskning, Århus. Erhvervsarkivet.
- Bendsen, P. & Glæsel, B. (1978): Særforsorgens udlægning – muligheder og problemer. I: *Skolepsykologi*. Årg. 15, nr. 5, s. 343-351.

- Bengtsson, S. (2005): *Princip og virkelighed. Om sektoransvar i handicap-politikken*. København: Socialforskningsinstituttet, 05:11.
- Bengtsson, S. (2004): Ability Assessment in Pre-Pension and Flex Job Schemes. I: Marin, B., Prinz, C. & Queisser, M. (eds.): *Transforming Disability Welfare Policies. Towards Work and Equal Opportunities*. B. European Centre Vienna: Ashgate.
- Bengtsson, S., Clausen, T., Pedersen, J.G. & Olsen, B.M. (2004): *Handicap og beskæftigelse – et forhindringsløb?* København: Socialforskningsinstituttet, 04:03.
- Bengtsson, S. & Pedersen, J. G. (2004): Defining Disability in Applied Social Research. I: Tøssebro, J. & Kittelsaa, A. (red.). *Exploring the Living Conditions of Disabled People*. Lund: Studentlitteratur.
- Bengtsson, S. (2003): Handicappolitikken ved et vendepunkt? I: *Social årsrapport*. S. 125-132.
- Bengtsson, S. et al. (2003): Handicap, kvalitetsudvikling og brugerinddragelse. København: AKF.
- Bengtsson, S. & Pedersen, J.G. (2003): Integration af mennesker med handicap på arbejdsmarkedet. I: *AKF-nyt*. Nr. 3, s. 18-21.
- Bengtsson, S. (2002a): *Livskvalitet og kvaliteten i service til mennesker med handicap. Paper til EU-seminar. København den 30. oktober og 1. november 2002*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Bengtsson, S. (2002b): *Bestemmer forvaltningen om du får førtidspension?* København: Socialforskningsinstituttet, 02:15.
- Bengtsson, S. & Middelboe, N. (2001): *Der er ikke nogen der kommer og fortæller, hvad man har krav på – forældre til børn med handicap møder det sociale system*. København: Socialforskningsinstituttet, 01:1.
- Bengtsson, S. & Høgelund, J. (1999): *Reform af førtidspensionen – hvad kan vi lære af erfaringerne fra Holland og Sverige?* København: Socialforskningsinstituttet, 99:15.
- Bengtsson, S. (1997): *Handicap og funktionshæmning i halvfemserne*. København: Socialforskningsinstituttet, 97:1.
- Bennedsen, D. (1979): Led i en udvikling med pædagogiske perspektiver. I: *Udlægning af særfor sorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 6-7.
- Betænkning nr. 955: Betænkning om foranstaltninger over for åndssvage og andre svagt begavede lovovertrædere. Afgivet af det af Justitsministeriet den 24. september 1970 nedsatte udvalg.

- Betænkning nr. 781: Særforsorgens udlægning. Betænkning fra udvalget om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg. København: Statens Trykningskontor. 1976.
- Betænkning nr. 664: Socialreformkommissionens 2. betænkning. Det sociale tryghedssystem: tryghed og bistand. København: Statens Trykningskontor. 1972.
- Betænkning nr. 543: Socialreformkommissionens 1. betænkning. Det sociale tryghedssystem: struktur og dagpenge. København: Statens Trykningskontor. 1969.
- Betænkning nr. 204: Betænkning om åndssvageforsorgen. København: Statens Trykningskontor. 1958.
- Betænkning nr. 185: Betænkning om åndssvageforsorgens problemer afgivet af det af Socialministeriet den 30. april 1954 nedsatte udvalg. København: Statens Trykningskontor. 1957.
- Betænkning afgivet af det af Arbejds- og Socialministeriet under 19. april 1941 nedsatte Udvalg angaaende den mod Børne- Og Aandssvageforsorgen offentligt fremførte Kritik. 1941.
- Billing, H. (1978): Bagsiden af integrationsmedaljen. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 15, s. 797.
- Boesen, U. (1979): Hvad gør man? Forholdene efter 1. januar for personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap. I: *Ugeskrift for læger*. Årg. 141, nr. 45, s. 3141-3142.
- Bonde, B. (1982): Normaliseringsprincippet. I: *Skolepsykologi*. Årg. 19, nr. 2, s. 99-128.
- Bonfils, I.S. (2004): *Styring og deltagelse i handicappolitikken*. Centre for Democratic Network Governance. Working Paper Series. Working Paper 2004:6.
- Brattström, M. (1998): *Likestilling for funksjonshemmede. Sammenlikning av ulike strategier i Danmark, Norge, Sverige og USA*. Oslo: Rådet for funksjonshemmede.
- Bressendorff, F. (1978): Bort fra den sivende integration – frem med den åbne integrering. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 23, s. 1306-1307, 13-15.
- Bryderup, I. (2005): Børnelove og socialpædagogik gennem hundrede år. Klim.
- Bundesen, P., Skov Henriksen, L. & Jørgensen, A. (2001): *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering. Frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1849-1990'erne*. Odense: Odense Universitetsforlag.

- Bundesen, P. (2000): *Sociale problemer og socialpolitik*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Buss, G. (1979): Lovgivningen om udlægningen af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg. I: *Kommunal årbog*. Årg. 50, s. 24-28.
- Buttenschøn, J. (1999): Seksualiteten bliver tilladelig – men hvordan med det private? I: *Handicaphistorisk tidsskrift nr. 9*. Tema: *Seksualitet*. S. 121-159.
- Bylov, F. (1990): Fra enfoldighed til mangfoldighed. I: *10 år i amtet I. Specialpædagogik*. Årg. 10, nr. 3, s. 170-179.
- Bømler, T.U. (2000): *Når samfundet udstøder*. København: Gyldendal.
- Bømler, T.U. (1999): Fra normalisering til social omsorg og støtte. I: *Noget særligt*. Årg. 1, nr. 3, s. 23-25.
- Bømler, T.U. (1994): *De normale samfund*. Aalborg. Forskningsgruppen Arbejds- og Levemiljøer, Forskningsenheden Differentieret Social Integration.
- Cederstam, G.M. et al. (1990): *Vägen till människovärde: några drag ur nordisk handikapphistoria åren 1945-1985*. Vällingby: Nordiska Nämnden för Handikappfrågor.
- Center for Ligebehandling af Handicappede www.clh.dk
- Center for Ligebehandling af Handicappede (2000): *Ret til hjælp for alle*.
- Christensen, B. (red.) (1979): *Socialrådgivning i særforsorgen. Historie – udlægning – fremtiden?* København: Dansk Socialrådgiverforening.
- Christensen, F. (1978a): En udfordring til planlægning og kommunal nytænkning. Primærkommunerne står overfor et udvidet sektorsamarbejde, hvis udlægningen skal blive til gavn for de handicappede befolkningsgrupper. I: *Danske Kommuner*. Årg. 9, nr. 23, s. 38-39.
- Christensen, F. (1978b): Særforsorgens udlægning – et ressource- eller et strukturproblem. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 6, s. 268-269.
- Christensen, S.P. (1986): Hvor blev børnene af, da særforsorgen gik ud. I: *Børn & Unge*. Årg. 17, nr. 21, s. 19-20.
- Christensen, S. (1982): *Projekt Særforsorgens udlægning. Afsluttende rapport*. København: Handelshøjskolen. Institut for organisation og arbejdssociologi.
- Christensen, S., Fink & Molin (1980): *Projekt særforsorgens udlægning. Midtvejsrapport*. København: Handelshøjskolen. Institut for organisation og arbejdssociologi. Forskningsrapport 80-8.
- Christie, N. (1990): *Til forsvar for ghettoen. Om landsbyer for usædvanlige mennesker*. København: Munksgaard.

- Clausen, H. (1992): *Livskvalitet og handicap. Forsøgs erfaringer fra SUM-programmet*. København: SIKON.
- Clausen, H. (1978): Handicappede børn i folkeskolen? I: *Dansk pædagogisk tidsskrift*. Årg. 26, nr. 9, s. 437-442.
- Clausen, T., Pedersen, J.G., Olsen, B.M. & Bengtsson, S. (2004): *Handicap og beskæftigelse – et forhindringsforløb?* København: Socialforskningsinstituttet, 04:03.
- CLH årsberetninger (1994-2004).
- COWI/SUS (2002): *Evaluering af erfaringerne med institutionsbegrebets ophævelse på handicapområdet, 1998-2002*. København: Socialministeriet, september 2002.
- Dahlgren, I. (1984): *En skole for alle. Bestræbelser hen imod integration af specialundervisningens elever i de nordiske lande*. København: Nord.
- Dam, A. (1995): Misforstået normalisering. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. nr. 2, s. 20-22.
- Danmarks Amtsråd (1984): *Omsorg for handicappede*. Danmarks Amtsråd. Årg. 15, nr. 8/9.
- Danmarks Amtsråd (1979): *Udlægning af særfor sorgen*. Danmarks Amtsråd. Årg. 10, nr. 17.
- Danmarks Lærereforening (red.) (1983): *Specialundervisning og anden specialpædagogisk bistand. Gældende regler der knytter sig til lovgivningens bestemmelser om specialundervisning m.v. herunder de regler der følger af særfor sorgen udlægning*. Frederikshavn: Dafolo, 4. udgave (tidligere udgaver 1980-82).
- Danmarks Lærerhøjskole (1979): *Integrering – et fælles anliggende*. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Danske Kommuner (1979): *De sociale udvalg*. Danske Kommuner. Årg. 10, nr. 9.
- Danske Kommuner (1977): *Særfor sorgen udlægning*. Danske Kommuner. Årg. 8, nr. 25.
- DCH årsberetninger (1980-2004).
- De Samvirkende Invalideorganisationer: www.handicap.dk
- Den Sociale Ankestyrelse (2003): *Sociale Danmarkskort 2003: Kommuner og amters indsats for mennesker med handicap*. København: Den Sociale Ankestyrelse.
- Det Centrale Handicapråd: www.dch.dk
- Det Centrale Handicapråd, CLH (2001): *Handicap og ligebehandling – et refleksionspapir*. Det Centrale Handicapråd. CLH.

- Duedahl, P. (1999): *Billeder fra en anden verden. Den Kellerske Anstalt i Bredning 1899-1999*. Museet Kellers Minde.
- Dupont, A. (1987): *De ældre psykisk handicappedes vilkår efter særforsorgens udlægning*. I: Karsten Kaas Ibsen (red.): *Mongolbarnet*. S. 131-136.
- Duysen, L.H. (1977): Betænkningen om særforsorgen er et hastværksarbejde: I hvert fald hvad angår åndssvageforsorgens centralinstitutioner er betænkningen om udlægning præget af forudfattede meninger, inkonsekvens og manglende viden. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 6, s. 15-17.
- Dybris, A. (1984): Integration er ikke et spørgsmål om enten/eller. I: *Socialpædagogen*. nr. 21, s. 424-427.
- Egeberg, K. (2004): *Sektoransvar på programmet. Afrapportering fra konferencen Sektoransvar på programmet afholdt den 7. september 2004*. København: CLH.
- Egekvist, H. (red.) (1982): *Fra Gamle Bakkehus til grønne skoler. Historiske artikler og kildeskifter om åndssvageskolens 125-årige historie og dens forhistorie*. S. I. Åndssvageforsorgens Lærerforening. S.Å.-Materialer.
- Eichen, K. & Jacobsen, E. (1978): Vedrørende særforsorgens udlægning, specielt hvad angår tale-hørehæmmede småbørn. I: *Dansk audiologopædi*. Årg. 14, nr. 2, s. 87-89.
- Ejlertsen, E. (1994): *Fra anstalt til bofællesskab. Åndssvageforsorgens bygningshistorie 1855-1990. En skitse*. København: Christian Ejlertsen og Historisk Selskab for Handicap og Samfund.
- Elkjær Hansen, B. (1979): Børnene og særforsorgens udlægning. I: *Børn i tiden*. Årg. 74, nr. 3, s. 62-63.
- Elkjær Hansen, B. (1977a): Særforsorgens udlægning. I: *Kommunal årbog*. Årg. 48, s. 24-29.
- Elkjær Hansen, B. (1977b): Særforsorgens udlægning – hvad betyder nu det? I: *Børn i tiden*. Årg. 72, nr. 22, s. 524-528.
- Elkjær Hansen, B. (1976): Et grundlag er nu lagt for udlægning af særforsorgen. Betænkningen er udarbejdet hurtigt for at få god tid til den politiske debat og de praktiske forberedelser. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 7, nr. 8, s. 5-6.
- Ericsson, K. (2002): *From Institutional Life to community Participation. Ideas and Realities Concerning Support to Persons with Intellectual Disability*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Eriksson, B.E. & Törnqvist, R. (red.) (1995): *Likhet och särart. Handikaphistoria i Norden*. Södertälje: Fingraf.

- Europakommissionen (1998): *Oversigt over medlemsstaternes strategier på området lige muligheder for handicappede og ikke-handicappede Europakommissionen*. Bruxelles: Europakommissionen.
- Europæiske Fællesskaber. Kommissionen (1992): *Kommissionens rapport om iværksættelse af politikken for integration i skolerne i medlemsstaterne 1988-1991*. Bruxelles: EF Kommissionen.
- Europæiske Fællesskaber. Kommissionen (1991): *Foreløbig rapport fra Kommissionen om iværksættelsen og resultaterne af HELIOS-programmet vedrørende økonomisk og social integration af handicappede i Det Europæiske Fællesskab. Perioden 1.1.1988-30.6.1990*. Bruxelles: EF Kommissionen.
- Fallesen, H. (1981): Udlægning af særfor sorgen kan ende i en katastrofe. Interview med Ole Hyldahl. I: *Børn & unge*. Årg. 12, nr. 17, s. 14-15.
- Fibiger, S. (2000): Talepædagogikkens rolle i skolens specialundervisning. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 2 (2000), s. 75-87.
- Fibiger, S. (1991): Baggrunden for den talepædagogiske uddannelse. I: *Handicaphistorie*. S. 39-47.
- Fischer, J. (1998): Fællesskab, civilsamfund og velfærdsstat – en kommunaristisk kritik af velfærdsstaten. I: Anni Greve (red.): *Sociologien om velfærd*. Roskilde: Roskilde Universitets Forlag.
- Fischer-Nielsen, E. (1977): Om særfor sorgens udlægning i relation til betænkning 781/1976. I: *Socialpædagogen*. Årg. 34, nr. 18, s. 455-457.
- Fleischer, A.V. (1978): Handicap, identitet og integration. I: *Uddannelse*. Årg. 11, nr. 9, s. 560-573.
- Frank-Hansen, H.E. (1978): Forpligtelser og ansvar for børn i særfor sorgens skoler. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 9, nr. 2, s. 4-5.
- Fritztes (red.) (2001): *Funktionshinder och välfärd. Betänkande av Kommittén Välfärdsbokslut*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Froestad, J. (1993): Den offentlige handikappolitik – et bidrag til funksjonshemmedes frigjøring. Institutt for administrasjons og organisasjonsvitenskap. Universitetet i Bergen. Notat nr. 30.
- Froestad, J., Solvang, P. & Söder, M. (red.) (2000): *Funktionshemming, politikk og samfunn*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Glavind, N. (1979): Udlægning til amterne er ingen garanti for integration. I: *Børn & unge*. Årg. 10, nr. 2, s. 7.
- Goffman, E. (2001): *Anstalt og menneske – Den totale institution socialt set*. København: Jørgen Paludan.

- Goldschmidt, E., Saunte, H., Jørgensen, I.S., Klinte, L., Blaksteen, M., Christensen, F., Nielsen, H.E., Bank-Mikkelsen, N.E., Nielsen, I.B. & Jensen, S. (1979): Skolen for alle. Særforsorgens udlægning 1. januar 1980. I: *Uddannelse*. Årg. 12, nr. 10, s. 657-748.
- Gredahl, E. (1978): Slutstenen på arbejdet i socialreformkommissionen. I: *Ny politik*. Årg. 9, nr. 10, s. 23-24.
- Gregersen, L. (1985): 5 år efter – nogle oplevelser og tanker om specialskolen. I: *Specialpædagogik* 5. Nr. 2, s. 108-113.
- Grue, L. (2004): *Funktionshemmet er bare et ord*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Grunewald, K. (1994): *40 år med utvecklingsstörda: samtal med Karl Grunewald*. Fontes AB.
- Grunewald, K. (1972): Normaliseringsprincippet och omsorgerna om de utvecklingshämmande. I: *Psykisk utvecklingshämning*. Årg. 74, nr. 1, s. 10-17.
- Grunewald, K. (red.) (1972): *Menneskemanipulering på totalinstitutioner. Fra dehumanisering til normalisering*. København: Thaning & Appel.
- Græm, O. (1977): Opgaver og målsætning ved regional forsorg. Synspunkter til debat ud fra betænkningen om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 2, s. 8-10.
- Gustavsson, A. (2001): *Inifrån utanförskapet Om att vara annorlunda och delaktig*. Lund: Studentlitteratur (første udgave 1999).
- Hal, J. et al. (1976): *Irlandsvej – og hvad så? Fra dehumanisering til ligeverd*. København: Informations Forlag.
- Halse, J.A. (1985): 5 år efter ... : integration – illusion eller realitet? I: *Specialpædagogik*. Årg. 5, nr. 3, s. 231-236.
- Halse, J. (red) (1981): *Integration i folkeskolen. Om børn med vidtgående psykisk handicap i det almindelige skolemiljø*. Gyldendal.
- Hanamura, H. (1998): *Normaliseringsprincippetets fader*. København: N.E. Bank-Mikkelsens mindefond.
- Handicapårssekretariatet (1982): *80'ernes deklARATION. En fælleserklæring om menneskehedens mulighed for at beskytte og fremme enhver persons rettigheder og ansvar både for dem, som bliver kaldt funktionshæmmede eller handicappede, og for dem, som ikke benævnes således. Rehabilitation International*. København: Handicapårssekretariatet. Det Centrale Handicapråd, Socialstyrelsen.
- Hansbøl, G. (1979): Folkeskolen og særforsorgens udlægning. I: *Socialpædagogen*. Årg. 36, nr. 21, s. 804-809.

- Hansbøl, G. (1978): Særforsorgens udlægning. I: *Socialpædagogen*. Årg. 35, nr. 10, s. 292-295.
- Hansen, E.M. (1991): Døv og integreret. Er det muligt? I: *Specialpædagogik*. Årg. 11, nr. 3, s. 185-189.
- Hansen, E. & Wulff, K. (1985): Udlægningen af åndssvageforsorgen. I: *Ugeskrift For Læger*. Årg. 147, nr. 45n s. 3621-3625.
- Hansen, E. (1980): En tung dans. I: *Ugeskrift for læger*. Årg. 142, nr. 39, s. 2597-2599.
- Hansen, G.T. (1979): Udlægning: Integrering, normalisering. I: *Månedsskrift for praktisk lægegerning*. Årg. 57, nr. 9.
- Hansen, H.C. (2004): Fra lægekontrolleret arbejds terapi til moderne værksted. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 3, s. 11-15.
- Hansen, H.C. (2002): *De glemte. Nye perspektiver på udviklingshæmning og socialt netværk*. Fuglebjerg. Udvikling.
- Hansen, H.C. (2001): De glemte og tanterne. I: *Vera*. Nr. 14, s. 28-35.
- Hansen, H.C. & Hare, J. (red.) (2001): *Handicap*. BUPL. SL. Vera. Nr. 14. Januar.
- Hansen, H.C. (2000a): *Perspektiver på udviklingshæmning og socialt netværk*. Aalborg: Aalborg Universitet. Institut for Sociale Forhold og Organisation.
- Hansen, H.C. (2000b): *Udviklingshæmning og socialt netværk*. Fuglebjerg. Udvikling.
- Hansen, H.C. et al. (1999): *På besøg i konvolutternes land. Om udviklingshæmmedes mulighed for at bestemme selv*. Frederikshavn: Dafolo.
- Hansen, J. (1990): Særforsorgens afvikling – visionen og realiteten efter de første 10 år. I: *Specialpædagogik* 10. Nr. 4, s. 267-272.
- Hansen, J. et al. (1980): Særforsorgens udlægning. I: *Skolehygiejnisk Tidsskrift*. Årg. 68, nr. 2, s. 25-44.
- Hansen, J. (1980): Visitation til specialundervisning og anden specialpædagogisk bistand – i går, i dag og i morgen. I: Hansen, O. (red.): *Udviklingsarbejde i folkeskolen*. S. 51-70.
- Hansen, O. (1999): Integration og segregation. I: Hansen, M. og Pagaard, P.E. (red.): *Specialundervisningshåndbogen*. København: Gyldendal uddannelse. S. 314.
- Hansen, O. (1983): En skole for alle. I: *Danske Kommuner*. Årg. 14, nr. 20, s. 24-26.
- Hansen, S.A. & Henriksen, I. (1984): *Dansk social historie 1940-1983. Sociale brydninger*. København: Gyldendal.

- Hansen, S.E. & Laurents, A. (1984): 1984 – hvor står vi? I: *Specialpædagogik*. Årg. 4, nr. 3, s. 82-187.
- Heine, E.M. & Johannesson, P.J. (1982): Integring af elever fra den tidligere åndssvageforsorg i almindelige folkeskoleklasser. I: *Sko-
lepsykologi*. Årg. 19, nr. 4, s. 325-330.
- Henriksen, E. (1991): Den omvendte integration – en virkelighed. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 4.
- Hjultkvist, E. (1981): Serviceboende – ett steg mot egenvärde. I: G. Strachal (red.): *Man kan om man får. Forskning – handikapp – samhälle*. LiberFörlag.
- Hjælpemiddelinstittuttet: www.hmi.dk
- Holm, P. & Perl, B. (red.) (1996): *Handicappolitik. Perspektiver og visioner for 90'erne*. Socialpædagogisk Højskole. Socialpædagogiske tekster 8.
- Holm, P., Brusén, P., Perl, B. & Thorodssen, J. (red.) (1995): *Livskvalitet og nye livsformer for udviklingshæmmede – Den udviklingshæmmede i lokalsamfundet*. Nord. 1995:8.
- Holm, P. (red.) (1995): *Selvforvaltning og livskvalitet*. Nord. 1995:9.
- Holm, P. et al. (1994): *Liv & kvalitet i omsorg & pædagogik*. Herning: Systime.
- Holm, P. & Perl, B. (red.) (1991): *Handicappolitik*. Socialpædagogiske Tekster 8. København, 1991.
- Holm, P. & Perl, B. (red.) (1989): *Fra forsøg til udvikling. Perspektiver i den socialpædagogiske omstillingsproces*. København: Socialpædagogisk Højskole. Socialpædagogiske tekster. 5.
- Holm, P. & Perl, B. (red.) (1987): *Fra totalinstitution til selvforvaltning – åndssvage i udvikling*. København: Socialpædagogisk Højskole. Socialpædagogiske tekster 3.
- Holst, J. (2000): Specialpædagogiske udviklinger og modsætninger. I: *Kvan*. Årg. 20, nr. 57, s. 7-19.
- Holst, J. (1998): Normalitetsbegrebet i dag. I: *Dansk pædagogisk tidsskrift*. nr. 6, s. 30-38.
- Holst, J. et al. (1995): *Søndag er træls. 4 metoder til udvikling og evaluering af udviklingshæmmedes levemiljøer gennem dialog om hverdagsliv og livskvalitet*. Hvidovre: Lev.
- Holst, J. (1993a): *Forsorgsideologi i forandring*. Esbjerg: Danmarks Lærerhøjskole.
- Holst, J. (1993b): Opbrud og normalisering. I: *Specialpædagogik*. Årg. 13, nr. 3, s. 197-207.

- Hvam, T. (1993): *Ebberødgaards historie. I medgang og modgang*. Birkerød Lokalhistoriske arkiv og museum.
- Høgh, G. (1990): *Aktuel handicappolitik lokalt og regionalt*. København: De Samvirkende Invalideorganisationer.
- Højberg, N. et al. (1996): *Et liv på egne præmisser: en vision om udviklingshæmmedes livskvalitet*. Amtsrådsforeningen i Danmark.
- Højbjerg, N. (1996): Et liv på egne præmisser. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 1/2, s. 16-19.
- IE (1978): Handicapintegration. Institutionerne skal bygges om og personalet omskoles. I: *Børn & unge*. Årg. 9, nr. 21.
- Iversen, S., Jørgensen, B.U. & Rytto, J. (red.) (1985): 5 år efter udlægningen. *Specialpædagogik. Tidsskrift for undervisning og anden specialpædagogisk bistand*. Årg. 5, nr. 1.
- Jacobsen, E. (1983): 3½ år efter. I: *Specialpædagogik*. Årg. 3, nr. 5, s. 315-319.
- Jacobsen, S.K. (1972): *Om den historiske udvikling i størrelsen og aldersfordelingen af Åndssvageforsorgens klientel*. Lyngby: Institutet for Matematisk Statistik og Operationsanalyse IMSOR. Danmarks Tekniske Højskole.
- Jahn, H. (1979): Handicapintegration: Kamp mod kæmpeinstitutioner – og åben forsorg. I: *Børn & unge*. Årg. 10, nr. 28, s. 7.
- Jakobsen, P.E. (1978): Foreningens holdning til særforborgens udlægning. I: *Hjælpekolen*. Årg. 13, nr. 4.
- Jantzen, G.W. (2004): Handicapområdets specialiserede og tværfaglige viden bliver hjemløs. I: *Social Politik*. Nr. 4. Tema: Strukturreformen.
- Jensen, A.M. (2000): Er handicapbegrebet ændret som følge af udlægningen af Særforborgens. I: *20 år efter udlægningen af Særforborgens – hvordan gik det? Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 3, s. 9-15.
- Jensen, E. (1979): Administrativ reform men også noget andet og mere. I: *Udlægning af særforborgens*. Danmarks Amtsråd. Årg. 10, nr. 17, s. 4-5.
- Jensen, M. (1983): Forældre og personaleindflydelse efter udlægningen. *Socialpædagogen*. Nr. 7, s. 158-159.
- Jensen, P.E. (1989): *§19.2-Elevens integration*. København: Skolepsykologi.
- Jensen, P.E. (1979): Myter og facts om integration. I: *Læsepædagogen*. Årg. 27, nr. 1.

- Jensen, S. (2000): Særforsorgens Fata Morgana. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 3 (2000), s. 22-26.
- Jensen, S. (1979): Sund skepsis overfor ordene normalisering og integration. I: *Udlægning af særforsorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 17-18.
- Jespersen, K. (1996): Nogle overvejelser om målsætningerne og principperne for arbejdet for og med udviklingshæmmede. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. nr. 1/2, s. 8-9.
- Jessen, K.E. et al. (1985a): *Om at bo alene. Integration eller usynliggørelse*. København: Socialstyrelsen. Grupperapport nr. 14 A.
- Jessen, K.E. et al. (1985b): *Et integreret liv*. København: Socialstyrelsen. Grupperapport nr. 14.
- Johansen, A.-J. (1996): *Fra dårekiste til normalisert omsorg. En vandring gjennom omsorgshistoria for mennesker med psykisk utviklingshemning*. Høgskolen i Harstad skriftserie 1996/1.
- Jonasen, V. (2003): *Dansk socialpolitik 1708-2002*. Den Sociale Højskole i Århus.
- Jørgensen, J. (red.) (2000): *Et aktivt liv – mod nye mål: jubileum 1925-2000*. København: Dansk Handicap Forbund.
- Kaalund, P. (1979): Imødeser et godt samarbejde med brugerrådene. I: *Udlægning af særforsorgen. Danmarks Amtsråd*. Årg. 10, nr. 17, s. 8-10.
- Kallehauge, H. (1987): De handicappede ønsker at blive integreret. I: *PTU-nyt*. Årg. 3, nr. 3, s. 2-5.
- Kirkebak, B. (red.) (2005): *Vägen till medborgerliga rättigheter*. Handicaphistorisk Tidsskrift nr. 13.
- Kirkebak, B. (2004): *Lefærdig og løsagtig – kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*. Danmarks Blindebibliotek.
- Kirkebak, B. (2003): *LEV 1952-2002. Udvikling for udviklingshæmmede*. Hvidovre: LEV.
- Kirkebak, B. (red.) (2002): *Etik*. Psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 7.
- Kirkebak, B. (2002a): Dannelse eller tilpasning? Tilpasset oplæring i et historisk perspektiv. I: *Specialpædagogik*. Årg. 22, nr. 1, s. 33-44.
- Kirkebak, B. (2002b): Det danske negerproblem og 'normaliseringens periode'. I: *Social Kritik*. Årg. 14, nr. 78, s. 75-85.
- Kirkebak, B. (2001a): *Normaliseringens periode. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970 med særligt fokus på forsorgschef N.E. Bank-Mikkelsen og udviklingen af Statens Åndssvageforsorg 1959-1970*. Holte: SocPol.

- Kirkebæk, B. (2001b): Hvor går den handicaphistoriske forskning hen? I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 4, s. 228-236.
- Kirkebæk, B. (1998): Normalisering set som et anti-dogme projekt. Om normaliseringsbegrebets danske idégrundlag og italesættelse. I: *Dansk pædagogisk tidsskrift*. Nr. 6, s. 39-50.
- Kirkebæk, B. (1997a): *Defekt og deporteret. Ø-anstalten Livø 1911-1961*. Holte: SocPol.
- Kirkebæk, B. (1997b): Grænsen mellem åndssvaghed og normalitet. I: *Social Kritik*. Nr. 50, s. 20-23.
- Kirkebæk, B. (1997c): Om at diagnosticere i den gode sags tjeneste. I: *Vera*. Nr. 1.
- Kirkebæk, B. & Markussen, I. (red.) (1997): *Diskurs, diagnose og konstruktion. Om Foucaultinspireret forskning i Norden med relation til handicaphistorisk forskning*. København: Center for Handicaphistorisk Forskning, Danmarks Lærerhøjskole.
- Kirkebæk, B. & Markussen, I. (red.) (1994): *Det gode liv*. København: Center for Handicaphistorisk Forskning, Danmarks Lærerhøjskole.
- Kirkebæk, B. (1993): Det dumme barn i skolen. Udskillelse af åndssvage børn fra folkeskolen. I: *Den jyske historiker*. Nr. 62/63, s. 195-209.
- Kirkebæk, B. (1991): Tilbage til fremtiden. I: *Handicappolitiske perspektiver og visioner for 1990'erne*. *Socialpolitiske tekster* 8. S. 193-202.
- Kirkebæk, B. (1990): Fra idiot til medmenneske. I: *10 år i amtet II*. *Specialpædagogik*. Årg. 10, nr. 4, s. 288.
- Kjærgaard, J.J. (1976): Intet lovjaskeri med særforsoegen. Samtale med socialminister Eva Gredal om den kommende udlægning. I: *Socialpædagogen*. Årg. 33, nr. 14, s. 380-381.
- Klausen, B. (1976): Særforsoegen er decentraliseret. Yderligere udlægning er ikke hensigtsmæssig. I: *Socialpædagogen*. Årg. 33, nr. 14, s. 382-384.
- Klinte, L. (2002): Tanker om integration. I: *Specialpædagogik*. Årg. 22, nr. 1, s. 25-31.
- Klit, T. (1977): Særforsoegens udlægning – et spørgsmål om penge! I: *Folkeskolen*. Årg. 94, nr. 45, s. 2162-2163.
- Knudsen, P. et al. (1990): LEV's forskergruppe om udviklingshæmmedes livskvalitet (1990). *Projekt Udviklingshæmmedes livskvalitet. Rapport nr. 1*. Opstilling af en forskningsmodel. København: LEV.
- Koch, L. (2000): *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*. Gyldendal.

- Koch, L. (1996): *Racehygiejne i Danmark 1920-56*. Gyldendal.
- KOM (2003) 650: *Kommissionens meddelelse af 30. oktober 2003 til Rådet, Europa-Parlamentet, Det Europæiske Økonomiske og Sociale Udvalg og Regionsudvalget. Lige muligheder for handicappede: En europæisk handlingsplan*.
- KOM (2000) 284: *Meddelelse fra Kommissionen til Rådet, Europa-Parlamentet, Det Økonomiske og Sociale Udvalg og Regionsudvalget. På vej mod et Europa uden barrierer for handicappede*.
- Kommunernes Landsforening (1979): *Tema for socialudvalgene: Særforsorgens udlægning*. Kommunernes Landsforening.
- Kristiansen, S. (1996): Normaliseringens efterslæb. I: *Specialpædagogik*. Nr. 2, marts. S. 129-139.
- Kristoffersen, G. (1990): *Skolen og livet. Familiedelen*. København: Skolepsykologi.
- Krogstrup, H.K. (1999): *Det handicappede samfund. Om brugerinddragelse og medborgerskab*. Århus: Systime.
- Kruuse, E. (1981): Orientering om særforsorgens udlægning. I: *Kalk*. Årg. 10, nr. 4, s. 8-13.
- Københavns Amtskommune. Amtsrådet (1981): *Udbygningsplan for vidtgående specialundervisning og anden specialpædagogisk bistand i Københavns amtskommune 1980-1990*. Københavns Amtsråd. Publikation/Københavns Amtskommunes Kulturelle Forvaltning 24.
- Langager, S. (1994): Inden for rammerne? *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*. Nr. 6, december.
- Larsen, J.E. & Hornemann Møller, I. (red.) ([1998]. 2.udg. 2004): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzel.
- Larsen, P. (1978): Interview med socialminister Eva Gredal om særforsorgens udlægning 1. januar 1980. I: *Socialrådgiveren*. Årg. 40, nr. 2, s. 65-68.
- Lauth, O. (1982): Svært handicappedes integration i samfundet. I: *Specialpædagogik*. Årg. 2, nr. 6, s. 423-435.
- Lauth, O. (1981): *De undervisningsmæssige konsekvenser af særforsorgens udlægning for personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap*. Landsforeningen af Vanføre.
- Lauth, O. (1978): *Lykken er at være normal. Om at være afviger og leve på industrisamfundets betingelser*. København: Gyldendal.

- Lewin, B. (1998): *Funktionshinder och medborgarskap Tillkomst och innebörd av de två rättighetslagarna omsorgslagen och LSS som kompletter till socialtjänstlagen och hälso- och sjukvårdslagen*. Uppsala: Uppsala universitet. Socialmedicinsk tidskrifts skriftserie. Nr. 55.
- Liebetrau, H. (1983): *Dansk socialpolitik 1974-1982*. København: Socialistiske Økonomers Forlag.
- Lindau, H. (1990): Med skarp lup på blindeintegration – 10 år efter. I: *10 år i amtet I. Specialpædagogik*. Årg. 10, nr. 3, s. 215-221.
- Lov nr. 574 af 24. juni 2005: Lov om ændring af lov om retssikkerhed og administration på det sociale område og andre love og om ophævelse af lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v. og lov om gennemførelse af visse tjenestemandretlige og pensionsmæssige forhold m.v. i forbindelse med gennemførelse af lov nr. 333 af 19. juni 1974 om social bistand.
- Lov nr. 573 af 24. juni 2005: Lovtidende A 2005 side 4069. Lov om social service i forbindelse med den ny kommunalreform.
- Lov nr. 102 af 17. februar 2004: Bekendtgørelse af lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v. med ændringer.
- Lov nr. 454 af 10. juni 1997: Lov om social service.
- Lov nr. 1124 af 22. december 1993 om ændring af lov om social bistand.
- Lov nr. 836 af 18. december 1991: Lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v. med ændringer.
- Lov nr. 567 af 21. december 1979: Bekendtgørelse om pligt til at modtage åndssvage lovovertrædere på bistandslovens døgninstitutioner for voksne med vidtgående fysiske eller psykiske handicap under amtskommunerne samt om særlige sikkerhedsforanstaltninger.
- Lov nr. 257 af 8. juni 1978: Lov om udlægning af åndssvageforsorgen og den øvrige særforborg m.v.
- Lov nr. 258 af 8. juni 1978 om ændring af lov om social bistand med flere love (i forbindelse med særforborgens udlægning).
- Lov nr. 328 af 26. juni 1975 om statshospitalernes overførsel til amtskommunerne.
- Lov nr. 333 af 19. juni 1974: Lov om social bistand.
- Lov nr. 192 af 5. juni 1959: Lov om forborg for åndssvage og andre særligt svagtbegavede.
- Lov nr. 171 af 16. maj 1934: Lov om foranstaltninger vedrørende åndssvage.
- Lov nr. 181 af 20. maj 1933: Lov om offentlig forborg.

- Love og cirkulærer vedrørende forsorgen for åndssvage og andre særlig svagtbegavede. Fra perioden 1959-1973. Personalehøjskolen. København 1973.
- Lund, J. (1983): Retspsykiatriske funktioner efter åndssvageforsorgens udlægning gennemgang af nugældende regler og statistisk belysning. I: *Ugeskrift For Læger*. Årg. 145, nr. 24, s. 1896-1899.
- Maarbjerg, J. & Winter, S. (1977): Målet er at kombinere sagkundskab med kommunal rådgivning. I: *Danske Kommuner* nr. 25, s. 24-26.
- Malberg, H.C. (1981): Særforsorgens udlægning. I: *Socialrådgiveren*. Årg. 43, nr. 21, s. 16-17.
- Marin, B. & Prinz, C. (2003): Facts and Figures on Disability Welfare. A pictographic Portrait of an OECD Report. European Centre Vienna. The Ministries of Social Affairs of Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden (1953): *Freedom and Welfare. Social Patterns in The Northern Countries of Europe*.
- Markussen, I. (1998): For børn, der ikke kan følge den almindelige undervisning. Noget om de to første årtier af specialundervisningens 50-årige historie. I: *Handicap & samfund*. Nr. 10, s. 120-129.
- Mikkelsen, I. (1979): Udlægning af særforsorgen: Hvordan går det, og hvordan skal det gå? I: *Socialrådgiveren*. Årg. 41, nr. 5, s. 139-142.
- Møgelmoose, K. (red.) (1999): *Omvendt integration. Essays- og eksempelsamling*. Ringsted: Formidlingscenter Øst.
- Møller, J. (red.) (2002): *Fra enfoldighed til mangfoldighed*. København: LEV.
- Møller, J. (2000): Ting ta'r tid – normaliseringsbegrebet set i et fremadskuende tilbageblik. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 3 (2000), s. 37-42.
- Møller-Nielsen, J. (1979): Særforsorgens udlægning. Der skal økonomi til at integrere ordentligt. I: *Børn & unge*. Årg. 10, nr. 39, s. 11-13.
- Møller-Olsen, K. (red.) (1998): *Handicapidræt i Danmark. Signalement af historien, organisationen og menneskerne*. Brøndby: Dansk Handicap Idræts-Forbund.
- Nielsen, B., Jacobsen, E., Poulsen, A. & Vestergaard-Poulsen, K. (1982): To år efter udlægningen af særforsorgens undervisning. I: *Danske kommuner*. Årg. 13. nr. 11, s. 36-38.

- Nielsen, H.W. (1995): Den primærkommunale struktur for den i kommunerne integrerede vidtgående specialundervisning. Fremtidige muligheder for specialundervisningen – og de dertil knyttede rådgivningssystemer. I: *Psykologisk pædagogisk rådgivning*. Årg. 32, nr. 3, s. 149-154.
- Nielsen, K. (1998): Farvel til institutionsbegrebet. Længe leve institutionskulturen. I: *Social politik*. Nr. 6, s. 19-23.
- Nielsen, M.H. (1978): Særforsorgens udlægning »Gymnasiemodellen« forhindrer ikke en fortsat integration. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 1/2.
- Nielsen, O.B. (1990): *Jubilæumskonference 10 året for særforsorgens udlægning. Amtets særforsorg 10 år*. København: Amtsrådsforeningen i Danmark. De Samvirkende Invalideorganisationer.
- Nielsen, P. (1987): Handicapbegrebet og dets historiske udvikling. I: *Handicapshistorie*. 1. Årbog, s. 35-44.
- Nielsen, R. (1985): 5 år efter... Taleinstitutionerne efter udlægningen. I: *Specialpædagogik*. Nr. 3, s. 225-230.
- Nirje, B. (2003): *Normaliseringsprincippet*. Studenterlitteratur.
- Nirje, B. (1969): The normalization principle and its human management implications. I: Kugel & Wolfensberger (eds.): *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Residents Committee on mental retardation. Pp 181-195.
- Nissen, T. (1980): Integration af handicappede i folkeskolen. I: *Forskningen & samfundet*. Årg. 6, nr. 8, s. 16-17.
- Nordiska Förbundet Psykisk Utvecklingshämning (NFPU) (1985): *Psykisk Utvecklingshämning*. Dansk temanummer. Direktus AB. Psykisk Utvecklingshämning. Nr. 3.
- Nygård, A. (red.) (1969): *10 års åndssvageforsorg*. 1.oktober 1969. Statens Åndssvageforsorg.
- Nyström, M. (red.) (2003): *Ett liv på egna villkor. Vård och omsorg vid psykiska funktionshinder*. Stockholm: Natur och kultur.
- Nørgaard, E. (1980): Særforsorgens udlægning og dens behandling i presen. I: *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*. Årg. 28, nr. 3, s. 119-122.
- OECD (2003): *Transforming Disability into Ability. Policies to promote work and income security for disabled people*.
- O.L. (1977): Finansiering af undervisning ved særforsorgens udlægning. Specialundervisningen for voksne udskilles til en særlig lov. I: *Danmarks Amtsråd*. Årg. 8, nr. 13. s. 5-6.

- Olsen, H. (2003): Forbeholdne holdninger til handicappede. I: Bengtsson, S., Bonfils, I.S. & Olsen, L. (red.): *Handicap, kvalitetsudvikling og brugerinddragelse*. København: AKF.
- Olsen, H. (2000a): *Voksnes holdninger til handicappede*. København: Socialforskningsinstituttet, 00:17.
- Olsen, H. (2000b): *Holdninger til handicappede. En surveyundersøgelse af generelle og specifikke holdninger*. København: Socialforskningsinstituttet, 00:14.
- Olsen, J. (1997): Social integration – i landsbyer for usædvanlige mennesker. I: *Social kritik*. Årg. 9, nr. 48, s. 32-41.
- Olsen, L., Rieper, O. & Iversen, C.L. (2001): *Hvordan skulle vi klare os uden. Mennesker fortæller om deres brug af amtslig rådgivning på handicapområdet*. København: AKF.
- Olsen, L. (1998): *Viden der gør forskel. Erfaringsdannelse fra forsøg med videnscentre på handicapområdet*. København: Sociologisk institut. Ph.D.-afhandling. Københavns Universitet.
- Ottensten, L. (2003): *Nordisk handicappolitik*. København: Center for Ligebehandling af Handicappede.
- Ottosen, M.H. & Bengtsson, T.T. (2002): *Et differentieret fællesskab. Om relationer i børnehaver, hvor der er børn med handicap*. København: Socialforskningsinstituttet, 02:24.
- Paarmann, D. (red.) (1998): *De usædvanliges historier. Udviklingshæmmede fortæller om deres liv*. København: LEV.
- Palsbo, S. (1979): Amtskommunerne får hovedansvaret for serviceniveauet. Særforsorgens udlægning fra staten 1. januar 1980. I: *Sygeplejersken*. Årg. 79, nr. 25, s. 4-7.
- Palsbo, S. (1976): Det bliver vanskeligt at nægte nogle den service andre nyder. I: *Sygeplejersken*. Årg. 76, nr. 44, s. 12-13.
- Pedersen, L. M. (red.) (2005): *Særforsorgen. Socialpædagogen*. Nr. 6, august.
- Pedersen, L. M & From, L. (2005): *Historisk oversigt over dansk handicappolitik*. Center for Ligebehandling af handicappede.
- Perlt, B., Østergaard, T.D., Bonde, A., Danø, J., Perlt, D., Stenbak, E. & Barfod, A. (2002): *Evalueringsrapport om erfaringerne med institutionsbegrebet ophævelse på handicapområdet 1998-2000. Fokus på brugernes, pårørendes og personalets erfaringer*. København: Socialministeriet. Cowi A/S & Socialudviklingscenter SUS.
- Personalehøjskolen (1973): *Love og cirkulærer vedrørende for sorgen for åndssvage og andre særligt svagtbegavede*. København: Personalehøjskolen, 1973.

- Persson, G. (1983): Integration. I: *Unge pædagoger*, nr. 8, s. 11-16.
- Ploug, N., Henriksen, I. & Kjærgaard, N. (red.) (2004): *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet, 04:18.
- Plovsing, J. (1990): *Socialpolitik i velfærdsstaten*. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Posborg, S. (2003): *Et liv så tæt på det almindelige som muligt*. København: Socialministeriet. Socialpolitisk-Juridisk Center.
- Prahl, A. (1988): Evaluering af forsøgsvirksomhed i et decentraliseret system – erfaringer fra anvendelsen af socialstyrelsens forsøgsmidler i perioden 1980-86. I: Korremann, G., Nilstun, T., Rieper, O. & Rose, L. (red): *Anvendelse af evalueringsforskning*. København: AKFs Forlag.
- Rambøll management. (2005): *Dansk handicappolitik i et internationalt perspektiv*. Erhvervs- og byggestyrelsen Benchmarkingundersøgelse. Findes på www.ebst.dk/benchmarking_handicappolitik/0/1/0.
- Rasmussen, B. (1985): 5 år efter udlægning. I: *5 år efter udlægningen. Specialpædagogik*. Årg. 5, nr. 1, s. 17-23.
- Rasmussen, J.W. & Vestberg, P. (red.) (1993): *Døves kulturhistorie. Nordisk Seminar, København 13.-16. maj 1993*. København: Døvehistorisk Selskab.
- Rasmussen, K. (2002): Vilje til integration. Fra ide til realiseret projekt. I: *Specialpædagogik*. Årg. 22, nr. 1, s. 17-23.
- Rasmussen, L.W. (1978): Den integrerede skal selv ha' noget ud af integrationen. I: *Folkeskolen*. Årg. 95, nr. 24, s. 1372-1373.
- Regeringen (2003): *Handlingsplan for handicapområdet*. København: Socialministeriet.
- Reintoft, H. (1998): *Træd varsomt. Dansk socialpolitik ved en skillevej*. København: Hans Reitzel.
- Ribe Amtsråd (1982): *Rapport fra NFPU-symposium "Miniinstitutioner i almene boligmiljøer" 9.-12. november 1981*.
- Rieper, O., Olsen, L., Jacobsen, K.B. & Jørgensen, V. (2001): *Kommunernes brug af amtslig rådgivning på handicapområdet*. København: AKF.
- Rieper, O. (1999): *Rapportomtale af "Kommunernes brug af specialrådgivning på handicapområdet – resultater fra forundersøgelsen."* København: AKF.
- Rigsarkivets samlinger: www.sa.dk

- Rigsrevisionen (1982): *Beretning om udlægningen pr. 1. januar 1980 af institutionerne under åndssvageforsorgen og den øvrige særforsorg til amtskommunerne. Beretning fra rigsrevisor fremsendt til folketinget i henhold til § 18, stk. 1, i lov om revisionen af statens regnskaber m.m.* København: Statsrevisoratet.
- Rømøren, T.I. (red.) (2000): *Usynlighetskappen. Levekår for funktionshemmede.* Oslo: Akribe.
- Rømøren, T.I. (red.) (1995): HVPU-reformen i forskningens lys. Ad Notam Gyldendal.
- Rosenkvist, I. (1979): Det er de åndssvage, der bliver taberne. Interview med Erik Hansen. I: *Sygeplejersken*. Årg. 79, nr. 25, s. 22-23.
- Rosenlund, L. (2004): Menneskesyn og tendenser. I: *ViPU viden*. Årg. 6, nr. 3-4, s. 16-19.
- Rønn, E.M. (2001): *Handicaphistoriske samlinger i Danmark*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 5.
- Rønn, E.M. (1996a): *De fattige i ånden. Essays om kultur, normalitet og uformuft. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndssvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990*. København: Museum Tusulanum.
- Rønn, E.M. (1996b): Kulturvidenskabeligt perspektiv på dansk åndssvage- og særforsorg ca. 1840-1990. I: *Nyt fra LEV*. Om forskning i udviklingshæmning. 2/1996.
- Rønn, E.M. (1996c): Fra idiot til udviklingshæmmet. I: *Nyere tid. Historisk etnologisk nyhedsbrev fra Nationalmuseet*. 2/1996.
- Rønn, E.M. (1996d): Historiens historier – Fortællinger om opbrud og forandring. I: *Handicap & samfund*. Nr. 7, s. 7-12.
- Rønn, E.M. (1995): Handicaphistorie som kulturfænomen – hvilken nytte har vi af handicaphistorie? I: *Handicap & samfund*. Nr. 6, s. 10-22.
- Rønn, E.M. & Olsen, J. (red.) (1993): *Afvigelse fra hvad? De psykisk udviklingshæmmede og samfundet*. Nord Nytt nr. 51.
- Rønn, E.M. (1992): Institution under afvikling – en etnologisk undersøgelse af Ribeland. I: *Nyere tid. Historisk-etnologisk nyhedsbrev*. Nr. 3, s. 4-6.
- Sammenslutningen af sociale Udvalg (1979): *Særforsorgens udlægning. En orientering med særligt henblik på de sociale udvalgs opgaver*. Sammenslutningen af Sociale Udvalg
- Sander, T.J. (2001): Terminologien – et stort handicaphistorisk problem. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 4, s. 53-58.

- Sandvin, J.T. & Söder, M. (1998): Fullt og helt eller stykkevis og delt? En sammenligning av HVPU-reformen og nedbyggingen av institusjoner i psykiatrien. I: Tidsskrift for velferdsforskning. 1/1998, s. 35-47.
- Sandvin, J.T., Söder, M., Lichtwarck, W. & Magnussen, T. (1998): *Normaliseringsarbeid og ambivalens. Bofellesskap som omsorgsarena*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandvin, J.T. (1996): *Velferdsstatens vendepunkt. En analyse av HVPU-reformen som uttrykk for brytninger i velferdsstaten*. Bodø: Nordlandsforskning.
- Sandvin, J.T. (red.) (1992): *Mot normalt? Omsorgsideologier i forandring*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Schmidbauer, B. (1997): *Betänkning om Kommissionens meddelelse om lige muligheder for handicappede (KOM(96)0406 – C4-0582/96). Europa Parlamentet, 1997. (Mødedokumenter/Europa Parlamentet; A4-44/97)*
Europa Parlamentet. Udvalget om Beskæftigelse og Sociale Anliggender.
- Schwartz, I. (red.) (2001): *Livsværdier og ny faglighed*. Brøndby: Semiforlaget.
- Schwartz, I. (1978): Handicappede. Om retten til ikke-integration. I: *Børn & unge*. Årg. 9, ekstra nr. 2, s. 6.
- Scott, A. (1996): *På vej mod lige muligheder for handicappede*. Luxembourg: Kontoret for De Europæiske Fællesskabers Officielle Publikationer.
- Seierup, H.C. (1977): Over 200.000 mennesker skal have hjælp gennem særforborg. Konference i Amtsrådsforeningen for at drøfte målsætning og praktisk arbejde ved udlægningen af åndssvage- og særforborgen. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 8, nr. 10, s. 5-6.
- Simonsen, E. (2000): *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963*. Oslo: Unipub.
- Skole og samfund. Årg. 46. Særnr. 11. (1979): *Særforborgens udlægning. Konsekvenser for folkeskolen*.
- Skolepsykologi nr. 5. (1978): *Et temanummer om særforborgens udlægning og mulighederne for øget integration*.
- Sletved, H. & Haubro, H. (1985): *Hvad er der galt med institutionerne? En analyse af institutionskulturen og åndssvages muligheder for at leve en almindelig tilværelse!* Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.

- Sletved, H. & Haubro, H. (1983): Historien om åndssvages undervisning – eller om integrationens filosofi, teori og praksis. I: *Nordisk tidskrift for specialpædagogikk*. Årg. 61, nr. 2, s. 110-129.
- Sletved, H. & Haubro, H. (1982a): *Åndssvage, integration, uddannelse. Fokus på faktiske bestræbelser og realistiske muligheder for at integrere åndssvage i hele uddannelsessystemet*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Sletved, H. & Haubro, H. (1982b): *Åndssvage, ideologi, pædagogik. Fokus på udviklingen og udviklingsmulighederne inden for undervisningen af åndssvage*. Hellerup: Dansk Psykologisk Forlag.
- Sletved, H. & Haubro, H. (1982c): *Åndssvage, kultur, undervisning. Focus på åndssvages behandling i øst og vest*. Hellerup: Dansk Psykologisk Forlag.
- Sletved, H. (1982): Hvad fik eleverne ud af integrationsdebatten? Et ændret specialundervisningsbegreb eller fortsat diskrimination. I: *Skolepsykologi*. Årg. 19, nr. 3, s. 198-215.
- Snorrason, E. (1988): Momenter i handicapbegrebets historiske udvikling. I: *Handicaphistorie*. S. 53-65.
- Sociale love: www.social.dk, www.folketinget.dk
- Socialministeriet. Kontoret for Handicappede og Resourcesvage (1999)¹: *Beretning om den handicappolitiske udvikling 1998/1999*. København: Socialministeriet. Kontoret for handicappede og resourcesvage.
- Socialministeriet. Kontoret for Handicappede og Resourcesvage (2001): *Beretning om den handicappolitiske udvikling 1999/2000*. København: Socialministeriet. Kontoret for handicappede og resourcesvage.
- Socialministeriet (1994): *De Forenede Nationer. Standardregler om lige muligheder for handicappede*. København: Socialministeriet.
- Socialministeriet (1992): *Rapport fra udvalget om decentralisering af statslige opgaver på handicapområdet*. København: Socialministeriet.
- Socialministeriet (1979): *Paragraf 7-planen. Særforsorgens udbygningsplan 1980-85*. København: Socialministeriet.
- Socialpolitisk Forening (1941): *Danmarks sociale Lovgivning*. København: Socialpolitisk Forening. Socialt Tidsskrift.
- Socialpædagogernes Landsforbund: www.sl.dk

1. Disse to beretninger er afgivet årligt siden 1993, men synes ikke at være udgivet tidligere.

- Socialpædagogernes Landsforbund (1987): *Bofællesskaber for personer med vidtgående fysiske og psykiske handicap*. København: Socialpædagogernes Landsforbund.
- Socialstyrelsen (1988): *Rapport fra arbejdsgruppen om de under Socialstyrelsen hørende specialkonsulentordninger*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1984): *Rapport fra udvalget om planlægningsgrundlaget fra 1. januar 1985 for de lands- og landsdelsdækkende specialinstitutioner og -funktioner for personer med vidtgående fysiske eller psykiske handicap*. København: Socialstyrelsen. Danske Kommuner 5:38.7.
- Socialstyrelsen (1979): *Fra Åndssvagebogen til Folkeskoleloven. Principper for gennemførelse af undervisningssektorens udlægning. Arbejdskonference 11.-13. jan. 1978*. København: Socialstyrelsen. Åndssvageforsorgen. Undervisningskollegiet.
- Socialstyrelsen (1977a): *Arbejdskonference om de indholdsmæssige aspekter ved udlægning af særforsorgens skoler*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1977b): *Rapport fra seminar om bo-muligheder fra centralinstitution til egen bolig*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1977c): *Åndssvages vilkår og muligheder. Nogle betragtninger og kommentarer fra omsorgsinstruktørerne – i en tid, hvor der i åndssvageforsorgen er mulighed for langtidsplanlægning*. København: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (1976): *Handicappede børns optagelse i daginstitutioner*. Socialstyrelsen. Arbejdsgruppen vedrørende Handicappede Børns Optagelse i Daginstitutioner. København: Socialstyrelsen.
- Solum, E. (1999): *Normalisering. Gunnlag og mål for omsorg*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Sonnander, K., Söder, M. & Ericsson, K. (red.) (1997): *Forskare om utvecklingsstörning, perspektiv, kundskaper, utmaningar*. Uppsala.
- Sonnander, K. & Kebbon, L. (1987): *”Projekt Mental Retardation.”* Uppsala: Uppsala Universitet.
- Sosialdepartementet (1990): *Udvikling av en omsorg – gjennom avvikling av en institusjon. I-0647*. Oslo: Sosialdepartementet.
- Sosialdepartementet (1989-90): *Om gjennomføringen av reformen for mennesker med psykisk utviklingshemning*. Oslo: Sosialdepartementet, St.meld. nr. 47.
- Sosialdepartementet (1988): *Lov om psykisk helsevern uten eget samtykke. Fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 15. mai 1981*. Oslo: Forvaltningstjenestene. Norges offentlige utredninger. 1988:8.

- Soulié, J.-M. (1989a): Integration og handicapkultur – er det foreneligt? I: *Specialpædagogik*. Årg. 9, nr. 2, s. 99-106.
- Soulié, J.-M. (1989b): Specialundervisning: Integration og/eller subkultur. I: *Nordisk tidsskrift for specialpædagogikk*. Nr. 4, s. 193-200.
- Soulié, J.-M. (1988): Integrering, usynliggørelse, ensomhed. Om handicapkultur. I: *Specialpædagogik*. Årg. 8, nr. 4, s. 284-289.
- Soulié, J.-M. (1984): Fastholdelse og videreudvikling af faglig ekspertise i en decentraliseret folkeskole. I: *Specialpædagogik*. Årg. 4, nr. 5, s. 379-384.
- Soulié, J.-M. (1981): *Skal folkeskolen forandres af de åndssvage? Et debatindlæg om integration. Tredie delrapport fra integrationsprojektet udført på Sydjysk Universitetscenter i samarbejde med to skoler i Esbjerg kommunale skolevæsen i årene 1974-81*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- S.P. (1986): Hvor blev børnene af, da særforsorgen gik ud. I: *Børn & Unge*. Årg. 17, nr. 21, s. 19-20.
- Staffe, A. (2004): *Åndssvag? tilladt? hvordan?: før 1959 efter 59*. Forlaget BOgPArtisanen.
- Stangvik, G. (1987): *Livskvalitet for funksjonshemmede. Bind 1. Normaliseringsprinsippet som grunnlag for forbedring av livskvalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Stangvik, G. & Solum, E. (1987): *Livskvalitet for funksjonshemmede. Bind 2. Et hjelpemiddel for planlegging og utvikling av tiltak og tjenester*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Statens spesiallærerhøgskole (1990): *Planlegging for et normalt liv. Forskning om psykisk utviklingshemmede. En bibliografi fra Statens spesiallærerhøgskole*. Hosle: Statens Spesiallærerhøgskole (SSLH).
- Statens Åndssvageforsorg (1964a): *Hæmmet udvikling. Hvad man kan gøre for mennesker med svigtende intellektuel udvikling, og hvor man kan henvende sig om råd og hjælp*. København: Vanførehjemmets Bogtrykkeri.
- Statens Åndssvageforsorg (1964b): *International Copenhagen Congress on the Scientific Study of Mental retardation, Vol. I+II*.
- Staune, L. (1999): *Udbud og udlicitering i amterne. Fakta og tendenser II*. København: Amtsrådsforeningen.
- Steenstrup, J.E. & Larsen, O. (1977): Merudgifter ved særforsorgens udlægning. I: *Danmarks Amtsråd*. Årg. 8, nr. 12, s. 11-12.
- Steincke, K.K. (1934): *Den truende degeneration. I: Arv og race*. København: Martins Forlag.

- Steincke, K.K. (1933): *Socialreformen. En kortfattet oversigt*. København.
- Steincke, K.K. (1920): *Fremtidens forsørgelsesvæsen. Del I+II*. København: Schultz.
- Stiftelsen Utvecklingsstörda i Focus (1994): Huset vi byggede. Omsorgernas historia. *Intra. Utvecklingsstörda i kultur och samhälle*. Nr. 3.
- Strange, H. (1999): *Sektoransvar ved videregående uddannelser for handicappede studerende*. CLH rapport. www.clh.dk/nyhed/ref.htm
- Sunesen, S. (1989): *Så nær det normale. Eksterne bo-former for voksne psykisk handicappede/udviklingshæmmede*. Odense.
- Szebehely, M., Fritzell, J. & Lundberg, O. (2001): *Funktionshinder och välfärd*. Betänkande. Kommittén Valfärdsbokslut. Stockholm: Statens offentliga utredningar. 2001:56.
- Sætersdal, B. & Heggen, K. (2002): *I den beste hensikt? "Ondskap" i behandlingssamfundet*. Oslo: Akribes.
- Sætersdal, B. (1998): *Tullinger, skrullinger og skumlinger: fra fattigdom til velferdsstat*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sætersdal, B. (1995): *Menneskeskjebner i HVPU-reformens tid. Livshistorier og sociale forandringer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Søndergaard, O. (1985): Nogle tanker efter 5 år med Amtskommunernes speciallærerforening. I: *5 år efter udlægningen. Specialpædagogik*. Årg. 5, nr. 1, s. 13-16.
- Sørensen, D. (2005): *Omsorgskonstruktioner – socialpædagogik og mennesker med multiple udviklingshæmninger*. Systime Academic.
- Sørensen, J. (red.) (1989): *Amterne og det sociale område*. Amtsrådsforeningen i Danmark.
- Sørensen, K. (red.) (2004): *Fra central institution til eget hjem – 25 år med amterne*. VIPU Viden. Om psykiatri og udviklingshæmning 5. årgang. Nr. 3 & 4.
- Sørensen, T.B. ([1981]. 3.udg. 1989): *Socialpolitik. Udvikling og funktion*. Munksgaard.
- Söder, M. (1991): Livskvalitet og handicap. I: *Social kritik*. Årg. 2, nr. 16, s. 14-21.
- Söder, M. (red.) (1990): *Brukarinflytande, Livsinflytande, Delaktighet. Människor med funktionsnedsättningar i det offentliga hjälpsystemet. 1989 års Handikapputredning*. Socialdepartementet.
- Söder, M. (1981): Integrering till vad? I: G. Strachal (red.): *Man kan om man får. Forskning – handikapp – samhälle*. LiberFörlag.

- Taanquist, S. (1979): Opgaver og målsætninger ved særforsorgens udlægning. Vil sikre mod forringelser og gøre en del bedre. I: *Danmarks amtsråd*. Årg. 10, nr. 3, s. 5-7.
- Tetler, S. (2004): Rummelighedens didaktik. I: Holst, J., Langager, S., Tetler, S. (red.): *Specialpædagogik i en brydningstid*. Århus: Systime Academic.
- Tetler, S. (2000a): *Imellem integration og inklusion – fra vision til virkelighed*. Gyldendal.
- Tetler, S. (2000b): Grænser for rummelighed? I: *Specialpædagogik*. Årg. 20, nr. 5, s. 19-29.
- Tetler, S. (1998): Dilemmaer i de sidste 25 års danske integrationsbestræbelser. I: *Handicap & samfund*. Nr. 10, s. 130-144.
- Tideman, M. (2000): *Normalisering och kategorisering. Om handikappideologi och välfärdspolitik i teori och praktik för personer med utvecklingsstörning*. Lund: Studentlitteratur.
- Tideman, M. (red.) (2000): *Handikapp. Synsätt, principer, perspektiv. Antologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Trudsø, E. (1969): Træningslejligheder – led i normaliseringen. I: *Evnesvages vel*. Årg. 18, nr. 9, s. 21-27.
- Tofterup, H. (1979): Særforsorgens udlægning: Bedste klientservice når ansvaret lægges i kommunerne. I: *Danske Kommuner*. Årg. 10, nr. 13.
- Tøssebro, J. (red.) (1997): *Den vanskelige integreringen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tøssebro, J. & Lundebj, H. (2002): Statlig reform og kommunal hverdag. Utviklingshemmetes levekår 10 år etter reformen. Trondheim: Rapportserie for sosialt arbeid og helsevitenskap. NTNU 67.
- Tøssebro, J. et al. (red.) (1996): *Intellectual disabilities in the Nordic Welfare States. Policies and everyday*.
- Tøssebro, J. (1996): *En bedre hverdag? Utviklingshemmedes levekår etter HVPU-reformen*. Oslo: Kommuneforlaget AS.
- Tøssebro, J. (1992): *Institusjonsliv i velferdsstaten – levekår under HVPU*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Tygesen, F. (1980): Åndssvageforsorgens elevgruppe efter udlægningen. I: *Folkeskolen*. Årg. 97, nr. 22/23, s. 1206-1208.
- Udviklingscenter for Specialrådgivning: www.handicapviden.dk
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2004): *Årsberetning 2004: Overblik og Viden*.

- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003a): *Rapport + Bilagsrapport fra arbejdsgruppen om døvblindeområdet – med hovedvægt på amternes rådgivning.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003b): *Temahæfte fra Udviklingscentrets konference den 26. maj 2003 om "Større sammenhæng og kvalitet i amternes rådgivning på handicapområdet.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003c): *Rapport + Bilagsrapport fra arbejdsgruppen om Amternes landsdækkende vidensfunktioner på handicapområdet.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2003d): *Årsberetning 2003. Sammenhæng og Samarbejde.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2002a): *Rapport + Bilagsrapport I & II fra arbejdsgruppen om Amternes tilbud på Hørehandicapområdet – med hovedvægt på rådgivning.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2002b): *Temahæfte om Amternes Rådgivning på Handicapområdet. Sammendrag og interviews fra Udviklingscenter for Specialrådgivnings temadag den 14. november 2001.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2002c): *Årsberetning 2002.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000a): *Rapport + Bilagsrapport I & II fra arbejdsgruppen om Amternes tilbud på synsområdet med hovedvægt på specialrådgivning – status, problemfelter og løsningsforslag.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000b): *Rapport fra arbejdsgruppen om Den fremtidige organisering af funktionerne i Amternes Specialkonsulentordning for Bevægelseshandicap.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000c): *Rapport fra arbejdsgruppen om Den fremtidige organisering af funktionerne i Amternes Specialrådgivning for Udviklingshæmmede.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000d): *Rapport fra arbejdsgruppen om Den fremtidige organisering af funktionerne i Amternes Specialrådgivning for Hørehæmmede og Døvblevne.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (2000e): *Opsamling fra arbejdsseminar afholdt november 1999 om Amternes forpligtigelse til indsamling, udvikling, bearbejdning og formidling af viden på handicapområdet.*
- Udviklingscenter for Specialrådgivning (1999): *Amternes Specialrådgivning på Handicapområdet – status, tendenser og anbefalinger.*
- Udviklings- og Formidlingscentret på Handicapområdet: www.ufch.dk

- Undervisningsministeriet: www.uvm.dk
- Undervisningsministeriet (1988): *Uddannelse og handicap – specialpædagogisk bistand. Positivstøtte eller klientgørelse. Undervisningsministeriets konference 1987*. København: Direktoratet for Folkeskolen. Seminarier m.v.
- Utbildningsdepartementet (1980): *Handikappad, integrerad, normaliserad, utvärderad. Delbetänkande från integrationsutredningen*. Stockholm: Liber. Statens offentliga utredningar. Utbildningsdepartementet. 1980-34.
- Varming, O. (1991): Danmark – et samfund for alle. I: *Specialpædagogik*. Årg. 11, nr. 1, s. 3-9.
- Varming, O. & Rasmussen, O.E. (1991): *Integrationens børn. De gode holdninger spreder sig*. København: Skolepsykologi.
- Varming, O. & Rasmussen, O.E. (1990): Tove barn af integrationen. I: *Danske Kommuner*. Årg. 21, nr. 30, s. 22-25.
- Wass, I. & Broager, K. (red.) (2001): *Fragmenter af en nordisk handicaphistorie*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr. 6, november.
- Wass, I. (red.) (2000a): *20 år efter udlægningen af Særforsorgen – hvordan gik det?* Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr.3.
- Wass, I. (red.) (2000b): *Træk af specialundervisningens historie*. Dansk psykologisk Forlag. Handicaphistorisk tidsskrift nr.2.
- Wedel, J. (1985): Forældre og personale vil udbygge integrationen. I: *Børn & unge*. Årg. 16, nr. 12, s. 6-7.
- Ventegodt, S. (1995): Livskvalitet. I: *Udvikling. Tidsskrift om udviklingshæmmede*. Nr. 1, s. 4-6.
- Vestberg, P. (2003): Tilbageblik 1961-2001. Undervisning af børn med høretab. I: *Handicaphistorisk tidsskrift*. Nr. 10. At være døv. S. 13-30.
- Vetvik, E. (1992): HVPU-reformen: Sosialpolitisk løft – eller løftebrudd. I: Tor Visnes (red.): *Fra særomsorg til særlig omsorg*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wiederholt, M. (red.) (2002): *Dansk handicappolitik. Lige muligheder gennem dialog*. København: Det Centrale Handicapråd.
- Wiederholt, M. (1998): *Ligebehandling af handicappede. Social Politik 3*.
- Winter, S. (1979): Særforsorgsopgaverne må indpasses organisatorisk i socialforvaltningerne. I: *Danske Kommuner*. Årg. 10, nr. 25, s. 22-24.

- Winter, S. (1978a): *Udlægning af særforsorgen i Danmark*. Århus: Institut for Statskundskab. Aarhus Universitet.
- Winter, S. (1978b): Udlægningen af særforsorgen i Danmark. I: *Nordisk Administrativt Tidsskrift*. Årg. 59, nr. 2, s. 108-118.
- Visnes, T. (red.) (1992): *Fra særomsorg til særlig omsorg*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Visnes, T. (1984): *Taleinstitutterne har lidt under udlægningen*. Danmarks Amtsråd, nr. 8-9, 30. april 1984, s. 43-44.
- Wolfensberger, W. (1969): A new approach to decision-making in human management services. I: Kugel & Wolfensberger (eds.): *Changing patterns in residential services for the mentally retarded*. Residents Committee on mental retardation. S. 369-381.
- Wulff, T. (1979): Udlægningen betyder, at politikerne kommer tættere på klienterne – og derfor i langt højere grad vil være motiveret til at skabe bedre forhold. Interview med Kurt Rasmussen. I: *Socialpædagogen*. ÅP-bladet. Nr. 2, s. 100-102.
- Øgendahl, C. (2000): *Socialpædagogernes historie*. Socialpædagogernes Landsforbund.
- Østergaard, K. (1983): Integration af specialklasselever i folkeskolens normalklasser. I: *Skole og Samfund*. Årg. 50, nr. 1, s. 26-28.
- Åndssvageforsorgens Personaleforbund (1978): *Høring om Åndssvageforsorgen. Januar 1978*. København Samlerens Orienterings Serie i samarbejde med Åndssvageforsorgens Personaleforbund.

SFI-UDGIVELSER SIDEN 2005

- 05:01 Dahl, K.M. & Jakobsen, V.: *Køn, etnicitet og barrierer for integration. Fokus på uddannelse, arbejde og foreningsliv*. 2005. 112 s. ISBN 87-7487-774-7. Kr. 90,00.
- 05:02 Geerdsen, L.P., Koch-Nielsen, I., Vinther, H., Christensen, I. & Christensen, V.T.: *Ud af hjemløshed? Om livet efter ophold på en institution for hjemløse*. 2005. 207 s. ISBN 87-7487-776-3. Kr. 198,00.
- 05:03 Jørgensen, M.S., Larsen, M. & Rosenstock, M.: *Et længere arbejdsliv. Tilbagetrækningsordninger og arbejdspladsens muligheder*. 2005. 64 s. ISBN 87-7487-777-1. Kr. 50,00.
- 05:04 Graversen, B.K. & Tinggaard K.: *Loft over ydelser. Evaluering af loftet over ydelser til kontanthjælpsmodtagere*. 2005. 128 s. ISBN 87-7487-779-8. Kr. 110,00.
- 05:05 Christensen, E. & Sloth, D.A.: *Børn med anden etnisk baggrund ved skolestart. Fra tredje dataindsamling i forløbsundersøgelsen af børn med anden etnisk baggrund end dansk*. 2005. 105 s. ISBN 87-7487-782-8. Kr. 98,00.
- 05:06 Rasmussen, L.K., Espersen, L.D., Sørensen, M.L. & Thomsen, S.A.: *Ungdomssanktionen i kvalitativ belysning. Ti unge og ni institutioner*. 2005. 106 s. ISBN 87-7487-783-6. Kr. 90,00.
- 05:07 Nielsen, A.M., Fink-Jensen, K. & Ringsmose, C.: *Skolen og den sociale arv*. 2005. 147 s. ISBN 87-7487-784-4. Kr. 145,00.

- 05:08 Jensen, B.: *Kan daginstitutioner gøre en forskel? En undersøgelse af daginstitutioner og social arv*. 2005. 163 s. ISBN 87-7487-785-2. Kr. 165,00.
- 05:09 Jensen, U.H. & Jensen, T.P.: *Unge uden uddannelse. Hvem er de, og hvad kan der gøres for at få dem i gang?* 2005. 143 s. ISBN 87-7487-787-9. Kr. 150,00.
- 05:10 Ploug, N.: *Social arv. Sammenfatning 2005*. 2005. 53 s. ISBN 87-7487-789-5. Kr. 50,00.
- 05:11 Bengtsson, S.: *Princip og virkelighed. Om sektoransvar i handicappolitikken*. 2005. 206 s. ISBN 87-7487-786-0. Kr. 198,00.
- 05:12 Damgaard, B., Hohnen, P. & Madsen, M.B.: *Fokus på job? En analyse af kontaktførelsessamtaler i AF, kommuner og hos andre aktører*. 2005. 107 s. ISBN 87-7487-789-5. Kr. 100,00.
- 05:13 Rosenstock, M., Jensen, S., Holt, H., Weatherall, C.D. & Jørgensen, M.S.: *Virksomheders sociale engagement. Årbog 2005*. 2005. 168 s. ISBN 87-7487-791-7. Kr. 195,00.
- 05:14 Rosenstock, M.: *Virksomheders sociale engagement. Årbog 2005 – Sammenfatning*. 2005. 30 s. ISBN 87-7487-792-5. Kr. 25,00.
- 05:15 Christoffersen, M.N., Hestbæk, A.D., Lindemann, A. & Nielsen, V.L.: *Nye regler for udsatte børn og unge. Ændringerne i serviceloven 2001, delrapport I*. 2005. 261 s. ISBN 87-7487-794-1. Kr. 250,00.
- 05:16 Hestbæk, A.D., Lindemann, A., Christensen, E., Rebien, C. & Christensen, M.: *Kommuner i udvikling på børneområdet. Ændringerne i Serviceloven 2001, delrapport II*. 2005. 136 s. ISBN 87-7487-796-8. Kr. 130,00.
- 05:17 Fabricius, N., Tilia, G., Ramsbøl, H., & Villadsen, K.: *Fra hjemløshed til fast bolig. Samarbejde og metoder i arbejdet med hjemløse*. 2005. 248 s. ISBN 87-7487-797-6. Kr. 225,00.
- 05:18 Bonke, J. (red.), Borgeraas, E., Døving, R., Hjort, T., Hohnen, P., Montesino, N., Rysst, M., & Salonen, T.: *Udsathed og forbrug i de nordiske velfærdsstater*. 2005. 373 s. ISBN 87-7487-798-4. Kr. 298,00.
- 05:19 Olsen, B.M.: *Mænd, orlov og arbejdspladskultur. Fire danske virksomheder*. 2005. 125 s. ISBN 87-7487-801-8. Kr. 125,00.
- 05:20 Koch-Nielsen, I., Henriksen, L.S., Fridberg, T., & Rosdahl, D.: *Frivilligt arbejde. Den frivillige indsats i Danmark*. 2005. 163 s. ISBN 87-7487-799-2. Kr. 158,00.

- 05:21 Jespersen, C. & Sivertsen, M.B.: *Unge sociale problemer. En forskningsoversigt*. 180 s. Netpublikation. Kan downloades på www.sfi.dk.
- 06:01 Egelund, T.: *Sammenbrud i anbringelser*. 2006. 79 s. ISBN 87-7487-802-6. Kr. 65,00.
- 06:02 Holt, H., Geerdsen, L.P., Christensen, G., Klitgaard, C., & Lind, M.L.: *Det kønsopdelte arbejdsmarked. En kvantitativ og kvalitativ belysning*. 2006. 252 s., ISBN 87-7487-804-2. Kr. 228,00.
- 06:03 Rosdahl, A.: *Kommunale aktiveringsprojekter med produktion*. 2006, 50 s. ISBN 87-7487-805-0. Kr. 50,00.
- 06:04 Christensen, E.: *Opvækst med særlig risiko. Indkredsning af børn med behov for en tidlig forebyggende indsats*. 2006, 93 s. ISBN 87-7487-806-9
- 06:05 Jørgensen, M.S., Holt, H., Hohnen, P. og Schimmell, G.: *Job på særlige vilkår. Overblik over viden på området*. 2006, 83 s. ISBN 87-7487-807-7
- 06:06 Rasmussen, M.: *Kontanthjælpsmodtageres gæld. Eftergivelse af offentlig gæld*. 2006, 68 s. ISBN 87-7487-808-5
- 06:07 Møller, S. S. og Rosdahl, A.: *Indvandrere i Job. Marginalisering og beskæftigelse blandt ikke-vestlige indvandrere og efterkommere*. 2006, 171 s. ISBN 87-7487-809-3

SÆRFORSORGENS UDLÆGNING

ET LITTERATURSTUDIE

Udlægningen af særforsorgen har haft stor betydning for dansk handicappolitik. Denne rapport forsøger at give et samlet overblik over den litteratur, der belyser den omfattende reform i 1980.

Særforsorgens historie er beskrevet i en række værker, mens egentlige videnskabelige fremstillinger og analyser af udlægningen ikke findes. Rapporten gennemgår lovgivning, betænkninger og udredninger, som har relation til særforsorgens udlægning, og den refererer samtidig til oplysning og livlige debat i tidsskrifter omkring selve udlægningen.

Centrale emner i den beskrevne litteratur er handicappolitik og udviklingen i sidste halvdel af 1900-tallet fra særforsorg til sektoransvar. Begrebsdiskussioner og idealer om normalisering og integration præger dele af litteraturen, ligesom det er tilfældet med reaktionerne på udlægningen og den pædagogiske indsats, der skulle omsætte idealerne i praksis.

Socialforskningsinstituttet

06:08

100 kr. inkl. moms

ISSN: 1396-1810

ISBN: 87-7487-810-7